

A 150426

A TÖRTÉNELEMTANÁRI TOVÁBBKÉPZÉS
KISKÖNYVTÁRA

VIII.

*Állami
és egyházi igazgatás
Magyarországon
a 19. és 20. században*

BUDAPEST, 1996

AZ EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA
ÉS A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
TANÁRI TAGOZATA KIADVÁNYA

SOROZATSZERKESZTŐ
SZABOLCS OTTÓ

JATE Egyetemi Könyvtár

J000116460

150786

ISSN 1218-6694
ISBN 963 85303 5 9

A kiadásért felel dr. Koncz Erzsébet országos titkár
960258 Tótfalusi Tannyomda, Budapest
Felelős vezető: Nagy Lajos igazgató

Tartalom

Dobszay Tamás:	
Rendi választás és képvislet Magyarországon	
a 18–19. században	7
Szögi László:	
Egyházi igazgatás Magyarországon a reformkorban	16
Gergely András:	
A Habsburg Birodalom a 19. század első felében	28
Gergely Jenő:	
Egyházpolitikai törvények Magyarországon a polgári korban	
(1848–1948)	40
Izsák Lajos:	
Választójog és parlamentarizmus Magyarországon	
(1944–1990)	54

Rendi választás és képviselet Magyarországon a 18–19. században

A rendi politikai intézményrendszerben mind a tisztviselők választása, mind pedig a képviselet rendje gyökeresen különbözött a maitól. A modern alkotmányok kialakítói az állampolgári jogegyenlőség és a népszuverenitás elveiből indultak ki. A rendszert egységesen és úgy szabályozták, hogy a választás — legalábbis elvben — az egész népet magában foglaló politikai közösség akaratát fejezze ki és hajtsa végre. A képviselőket a választókerületekben is az egész nemzet vagy az adott kerületben szavazó polgárai képviselőjének tekintik. A képviselőket nem a helyi vagy más részérdek, hanem elvben az országos érdek kell, hogy irányítsa. A végrehajtó hatalom felső szintje szintén a választott törvényhozásnak felelős, vagy közvetlenül a néptől kapja megbízatását.

A rendiség viszont az egyes embereknek jogállásukban tükröződő sajátos helyzetét, a társadalom testületi szerveződését, e korporációk részérdekeinek megjelenítését, továbbá a rendi testületek és a felettük álló felsőbbség viszonyát tekintette rendező elvnek. Ennek eredményeképpen mai értelemben vett szabad választással, amelyben az egyes emberek befolyása is egyenlően érvényesül, a rendiségben csak kivételesen találkozhatunk. De egységes rendszerről is csak nagy általánosságban beszélhetünk. A rendek között — de az egyes rendeken belül az egyes testületek közt is — a szokások, kiváltságok változatosra formálták a szervezetet és választási szabályokat.

A következőkben azokat a jellegzetességeket tekintjük át, amelyek a választások és a képviselet rendjét — legalábbis nagy vonalakban — szabályozták.

I. A RENDI VÁLASZTÁSOK NÉHÁNY JELLEGZETES VONÁSA

A rendi politikai intézményrendszer minden szintje kétpólusú, duális jellegű volt; bizonyos politikai jogokkal rendelkező személyek valamely *testülete és a felette álló felsőbbség szabályozott viszonyán* alapult. Ennek oka az volt, hogy a gyakorlott jogok általában a felsőbbség, többnyire a király engedményéből, általa adott vagy elismert kiváltságokból származtak.

Az uralkodó és a rendi országot, regnumot megtestesítő országgyűlés kettősségének mintája lefelé is érvényesült. A főispán a nemesi megyében, a királyi biztos a szabad királyi városokban, a nádor és megbízottja a jászkun kerületben, a királybíró a székely és szász székekben a királyt, illetve a fejedelmet képviselte. De a rendi testületeken belül is gyakran volt a vezető tisztviselőnek vagy testületi szerveknek befolyása a többi tisztviselő választására vagy az alsóbb testületek összetételére és működésére. A felsőbbségnek juttatott befolyás különösen a választások rendjében érvényesült; a „szabad” választást a jelölés rendszere vagy a megerősítési jog korlátozta.

A *szavazás módja* is különbözött a maitól. Van ugyan példa az egyenlő súlyú szavazatok egyenkénti számbavételére, de élnek a régi rendi formák is, mint a közfelkiáltás, a vokok mérlegelése. Gyakori volt a nyílt szavazás szokása; a rendi formák kialakulása idején általános és a 19. század derekáig is nagyarányú írástudatlanság miatt némiképp érthetően.

A *választójogosultság* rendi álláshoz és egyben rendi korporációhoz kötődött. Akik kívül rekedtek a rendiség bástyáin, azok nem jutottak szóhoz a közjogilag is elismert politikai keretekben. A megye a nemesség fóruma volt, a katolikus egyházat a káptalanok jelenítették meg. A honoráciorok és a megváltakozott szabad községek csak a reformkorban nyertek bebocsátást néhány megye gyűléstermébe.

A városlakók közül a polgárjoggal nem rendelkezők, a lakosság többsége volt kirekesztve a helyi és országos politikai jogokból. A városokban elvileg a polgárjog képesített a politikai részvételre, az alább említendő választási módozat miatt azonban ez inkább csak választhatóságot, passzív választójogot jelentett — egyéb feltételek teljesülése esetén. A jászkunoknál (akik a 17–18. század fordulóján magánföldesuraság alá jutottak és csak nagy terhek árán tudták

magukat ez alól megváltani) a megváltakozásban részt vállalók, a *redemptusok* zárták ki az előnyökből a megváltakozásban részt vállalni nem tudók utódait. Hasonlóan a hajdúvárosokban is az egykori hajdúk leszármazottai monopolizálták kiváltság előnyeit, megfosztva azoktól a később betelepülteket.

A jogok gyakorlásához nem volt azonban elegendő a rendi kiváltság sem, szükséges volt az adott rendi testülethez tartozás is. A más megyébe áttelepült nemeseknek el kellett ismertetniük nemességüket az illető megyével. A városi polgárnak más szabad királyi városba települve meg kellett szereznie az adott városban is a polgárjogot.

A *választhatósághoz* általában szintén szükséges volt az adott rendhez és testülethez tartozás. Emellett azonban megkívánták, hogy a választott tisztviselők az adott rendi törvényhatóság alá tartozó területen ingatlantulajdonosok legyenek. Úgy tekintették, hogy a birtokosságból eredő érdekközösség biztosíték arra, hogy a tisztviselő hűséges lesz választóihoz. Ezenfelül az ingatlanban vagyoni garanciát reméltek arra az esetre, ha az illető anyagi kárt okozna a törvényhatóságnak.

A jelölésnél és a választásnál bizonyos mértékig tekintettel voltak a rendi *testület belső tagoltságára*. A megyékben illet a főispánnak a megyében létező — többnyire családi kapcsolatrendszerre épülő — pártok mindegyikéből jelöltet állítani. A reformkorban a haladás és a maradás híveinek küzdelme rendezte át a vetélkedést. Konzervatív főispánnak ilyenkor lehetősége volt arra, hogy kevésbé népszerű, de liberális jelölt állításával kísérelje meg az ellenzéki szavazókat megosztani. Egyes szabad királyi városok kiváltságlevelei kifejezetten előírták, hogy a tisztújítás során hogyan legyenek tekintettel a polgárság nemzetiségi vagy vallási tagoltságára.

Nézzük meg közelebbről az említett szabályok érvényesülését egyes rendi testületekben, és vegyük első példának a közigazgatás és igazságszolgáltatás legkiterjedtebb szervezetét, a megyét.

II. SZERVEZET, VÁLASZTÁS ÉS KÉPVISELET A MEGYÉKBEN

A megyét irányító szervek közül a legfontosabb a közgyűlés volt, amelyen a nemesség minden tagja részt vehetett. Az év nagy részében üléselő kisgyűlésen, a *particularis congregation* a tisztikarnak a székelyen tartózkodó tagjai, a fizetéses táblabírák és a személyes ügyek

miatt éppen a helyszínen tartózkodó nemesek voltak jelen. A kisebb ügyekben határoztak, a nagyobbakat a nagygyűlésre, a pereket a megyei törvényszékre tették át. Az évente négyszer összejövő nagygyűlés, a *generalis congregatio* intézte a nagyobb horderejű politikai és igazgatási ügyeket. Ezen a megye minden fontosabb személyisége, ha tehetette, megjelent. Olykor tömegesen jöttek el vidékről a kismesek is. Különösen így volt ez az ünnepélyes keretek közt háromévente tartott tisztújító közgyűlésen, amely a megye tisztikarát (*magistratus*) választotta meg.

A megyék felettes szerve a Helytartótanács volt. Az uralkodó — és e kormányzók — a megye feletti ellenőrzést az általa kinevezett főispánon vagy főispáni helyettesen (adminisztrátor) keresztül gyakorolta. A tényleges igazgatást a tisztikar végezte a „közönség” által választott alispán vezetésével. Ő nemcsak az igazgatásnak volt a vezetője, hanem egyben az ítélőszék elnöke is. Helyettese a másodalispán volt. A közgyűlés állandó működését, a tisztikar folyamatos ellenőrzését a fizetési és a tiszteletbeli táblabírák jelenléte biztosította. Az igazgatás kulcspozíciója a főjegyző volt, aki aljegyzőivel együtt hajtotta végre a megyei határozatokat és az ezek által fogantatott felső rendeleteket. A megye jogi ügyeit és képviseletét a főügyész és alügyészek látták el. A pénzügyek intézésére (külön-külön a megyei „háziadó” és az állami hadiadó számára) adószedőket, pénztárnokot, felügyelő számvevőt is választottak.

A kisebb kerületekre osztott járásokat főszolgabírák és alszolgabírák irányították az esküdtek segítségével. Az ítélőszékek és a közgyűlés munkájának segítésére tiszteletbeli táblabírákat is állítottak, őket a közgyűlés választotta vagy a főispán nevezte ki. A tisztikar munkáját további alkalmazottak segítették, akiket részben választottak, más megyékben egyszerűen a főispán vagy az alispán nevezett ki. Eredetileg alkalmazott volt a jegyző is, kulcsszerepe miatt azonban legtöbbször az ő tiszte is választás alá került, hiszen ez biztosította felette a megyei közönség ellenőrzését.

A legfontosabb tisztségeket tehát a tisztújítás, *restauratio* alkalmával közgyűlésen, választással töltötték be, amelyen a főispán vagy helyettese elnökölt. Az általa megjelölt napon összejött közönség küldöttséggel hívta meg a főispánt, aki az egybegyűlteket beszéddel üdvözölte. A tisztikar ekkor lemondott hivataláról, az alispán a megye pecsétjét, a főjegyző pedig a levéltár kulcsait átadta a főispánnak.

A főispán a megye jelentősebb férfiival folytatott előzetes „magántanácskozvány”, konferencia véleményének figyelembevételével jelölteket állított a betöltendő hivatalokra. A megye közönsége csak ezek közül választhatott, tehát nem a választóktól gyűjtött ajánlásokkal, „alulról” lehetett jelöltséget szerezni. E jelölés kötelező volt a megye operatív igazgatását vezető alispán esetében, de a szokás és a gyakorlat szerint a főispánok a többi tisztségre is gyakran állítottak jelölteket. Az alispánságra jelöltek közt az addig e hivatalban viselt személynek — hacsak kifejezetten le nem mondott — szerepelnie kellett. A többi hivatalra jelöltek közül azonban a főispán kihagyhatta azokat, akik ellen kifogása volt. A tiszteletbeli hivatalokra, mint pl. a táblabírárságra, a főispánnak kinevezési joga volt. Néhol a jegyzőt is egyszerűen kinevezte, bár ezt a megyei rendek a 19. században már visszaélésnek tekintették.

Mint mondtuk, a szavazás szabályai is különböztek a maitól, éltek még jellegzetesen rendi módozatok is. Ilyen volt a közfelkiáltás, amikor a főispán a leginkább hangzó, azaz a leghangosabban és legtöbbet ejtett név tulajdonosát mondta ki győztesnek.

Ha tényleges szavazásra került sor, gyakori volt, hogy a szavazatokat nem számlálták, hanem mérlegelték. A tekintélyesebb, bölcsőbb fél szava döntött vagy többet nyomott a latban, mint kevésbé befolyásos társáé. A tapasztalat, a vagyon és az „értelmesség” a kortársak szerint olyan társadalmi súlyt adott, aminek a szavazásoknál is meg kellett mutatkoznia. Az elnök a tanácskozásokról és a választásoknál a hivatalban lévőköt, a hivatalviselőket, a tehetősebb birtokosokat, a tanultabbakat rangsorrendben szólította fel véleményük kinyilvánítására. Ehhez képest a többi hozzászóló — ha akadt egyáltalán — és a kevésbé tekintélyesek szavát kisebb súllyal, gyakran inkább csak együttesen vették figyelembe.

A szavazatok szedésénél is nagy szerep jutott a főispánnak. Ha közfelkiáltással szavaztak vagy mérlegeltek, ő mondta ki a végzést. Az elbírálás mindkét módozata lehetőséget adott a választást levezetőknek az eredmény befolyásolására.

Az 1819-ben bevezetett fejenkénti szavazásnál a voksot sok helyen előszóban, tehát a nagyhatalmú főispán tudtával kellett — az evégett rendelt küldöttség előtt — kinyilvánítani. E nyílt szavazáson, az egyébként egyenlő súlyú, de nyilvánosan kivett voksokat a megvesztegetés, a félelem és a főispán társadalmi súlya, a tekintély tisztelete hajlíthatta az ő vagy más megyei hatalmasságok által kívánt irányba.

A fejenkénti nyílt szavazásnál az egyes jelöltek mellett szerveződő táborok előre igyekeztek a választók jóindulatát biztosítani. A voksok megszerzése, a választók irányítása komoly szervezőmunkát igényelt az egyes jelöltektől. Az agitáción kívül az előzőleg rendezett mulatsággal egybekötött kortesgyűlések és a megyegyűlés felvonulásszerű megszervezése is segített a szavazók megtartásában.

A táborok — egyes megyékben több ezer nemes — nem lakhelyükön szavaztak, hanem az egész megyéből külön menetekben, az illető „párt” költségén és zászlói alatt vonultak vagy kocsiztak, szekereztek a választás színhelyére, a megyeszékhelyre. Itt egyenként bocsátották be a választókat a szavazatszedő küldöttség elé a megyeházára, majd engedték ki őket. Ezalatt a többiek kinn néha órákat, sőt, egész napot várakoztak és idejüket gyakran hangerejük összemérésével töltötték. Nem volt mindegy, hogy melyik táborot engedi szavazni először az elnök. Előfordulhatott, hogy a később sorra kerülő szavazók egy része hazamegy.

A jelölt melletti „lelkesezés” megtartásában szerepe volt a felvonulásban és várakozásban kifáradók etetésének és itatásának. E megvendégelések lassan vesztegetésszerűvé váltak. Utóbb már pénz is adtak a választóknak, tehát egyszerűen megvásárolták a szavazatokat. A leírt körülmények közt enélkül nem nagyon lehetett választást nyerni.

A tömegjelenetekkel tarkított választásnál néha elkerülhetetlenül vált a táborok összeütközése. Feszült helyzetben előfordulhatott, hogy a műveletlenebb, italtól és lelkesezéstől fűtött választók vetelkedése, hangerőpróbája valóságos erőpróbává, nyílt verekedéssé fajult. E korrupciós jelenségek és rendetlenségek miatt nevezték a reformkorban — a spanyol rendi gyűlések *cortes* választási hadjáratai nyomán — korteskedésnek a választó táborok összetoborzását.

III. SZERVEZET, „VÁLASZTÁS” ÉS KÉPVISELET A VÁROSOKBAN

Második példaként a sajátos helyzetű, községi és törvényhatósági funkciókat is ellátó szervezetet, a szabad királyi városokat érdemes vizsgálnunk. A városok ki voltak véve a megyei joghatóság alól. Kiváltságleveleik önálló igazgatási és jogszolgáltatási szervezeteket létesítettek. Felettük — a megyékénél szorosabb — uralkodói ellenőr-

zést a Magyar Kamara gyakorolt. Az igazgatásban a polgárságnak nem volt akkora befolyása, mint a megyékben a nemességnek. A polgárság egykori gyűléseinek szerepét itt a külső tanácsra, az ún. választott községre ruházták. E testület folyt bele a polgárok részéről a tisztújításba és gyakorolt korlátozott ellenőrzést egyéb, főleg a városi gazdasági és pénzügyi kérdésekben a város vezetése felett.

A tényleges irányítás a belső tanács, a *senatus* vagy *magistratus* kezében volt. Ennek tagjai, a bíróval együtt, mint testület döntöttek a város joghatósága alá tartozó perekben, jogügyekben, de ők végezték a város igazgatását is. Általában ők fogadták fel a többi nem választott hivatalnokot és a képzettség nélküli alkalmazottakat is.

Budán, Pesten és Sopronban a város vezetője a polgármester volt. Másutt az első ember a bíró volt, de az igazgatási és főleg a gazdasági ügyek intézésére polgármestert is választottak. Ezt sok helyen a felügyeletet ellátó kamara is elvárta a gyakran pénzügyi zavarokkal küzdő városoktól. A polgármester tagja volt a belső tanácsnak, helye a bíró után volt a rangsorban. A rendészeti és katonai ügyeket alkalmazottak látták el a kapitány felügyelete alatt, aki szintén a tanács tagja volt.

A tanácstagság a 18. század derekán már általában életfogytig szólt, csak a megüresedő helyeket töltötték be a tisztújítás alkalmával. A bírót, a polgármestert és a városkapitányt a kiváltságlevelével rendelkezése szerint két-három évente választották.

A városokban még kevésbé volt egységes tisztújítási rend, mint a megyékben. Itt a választás a királyi biztos jelenlétében történt, az ő joga volt a bírót megerősíteni. Ha ezt megtagadta (pl. ha általa alkalmatlannak minősített személy mellett nyilatkoztak a választók), másikat kellett helyette választani. A kormányzat tehát szélső esetben a választás eredményét meg is semmisíthette, ha nemkívánatos személy jutott át a közvetett választás egyébként is sok akadályt jelentő többszörös szűrőjén.

A felsőbbtség befolyásával választott bírónak viszont sok helyen nagy hatalma volt annak a belső tanácsnak az összeállításában, amellyel együtt gyakorolta a várost illető joghatóságot. A selmeci joggal élő városokban az új bíró a régi tanács négy tagjával választotta a tanácsot, és ő is erősítette meg annak tagjait. Más helyen az első esküdttet ő nevezte ki, a többi a város képviselői választották.

A belső tanács, mint felettes szerv, sok helyen szintén befolyást gyakorolt az alatta álló, a polgárság egészét képviselő külső tanács

vagy választott község összetételére. A választott polgárság tagjai ilyenkor a tanács jelöltjei közül kerültek ki. A külső tanács választási jogosítványa és e testület összeállításának módja is korlátozta az egyes polgárok választási jogait. A reformkorban a város vezető tisztviselőit, testületeit már nem is a város, hanem egy szűk bürokratikus és oligarchikus elit képviselőinek tartották.

A városok egy részében ugyanis a rendi korszak végén olyan tisztállítási megoldásokat is alkalmaztak, amelyek már nem is nevezhetők választásnak, hanem kooptálásnak, sőt, kinevezésnek. Ilyen volt az a szokás, hogy a választott község a tanács jelöltjei közül a kívül rekedt polgárság teljes kihagyásával maga tölti be az üres helyeket, vagy a tagokat maga a belső tanács választotta. Mint láttuk, volt ahol a belső tanács is maga egészítette ki sorait. Mivel a tanácstagság élethosszig szólt, ez a rendszer merevbb szervezetet teremtett, mint a megyéké, amely rendszeres tisztújításra alapozódott.

IV. AZ ORSZÁGOS KÉPVISELET

A választások közt különleges helye van az országgyűlési követküldéseknek. Sok tekintetben még inkább kiemelik az említett sajátosságokat.

A megyei követek megválasztása a többi tisztviselőhöz hasonlóan történt, annak ellenére, hogy a követválasztásnak kijelölés nélkül kellett volna végbemennie. A gyakorlat általában az volt, hogy a főispán elismerte a rendek jogait és kinyilvánította, hogy szabadságukat sérteni, továbbá egyesek igényeit gátolni nem akarja. Készségét nyilvánította, hogy bárkit, aki mellett a közbizalom nyilatkozik, a jelöltek közé vesz, de a „jó rend és célszerűség tekintetéből” kérte a rendeket, hogy az általa jelöltek közül válasszanak követeket.

Mint hogy a követek nem a választók személyét, hanem testületét, az adott megye közönségét képviselték, a megyegyűlés kötelező erejű utasításokkal — az országgyűlés előtt adott anyautasítással és a menet közben küldött póttutasításokkal — látta el őket arra nézve, hogy az egyes kérdésekben hogyan szavazzanak, megyéjüknek mi az álláspontja. Az utasítástól eltérő követet a törvényhatóság visszahívhatta.

A megválasztott követek a megyét sajátos viszonyaival jelenítették meg, így az utasítások nem az ország, hanem a megye érdekéből, körülményeiből indultak ki. A belső tagoltság is jelentkezhett: volt,

hogy reformer megyét konzervatív követ képviselt, s előfordulhatott ennek a fordítottja is. A követek lelkiismerete és elvei szembekerülhettek a megye véleményével. Az utasítási rendszer megnehezíthette, hogy közel álló véleményt képviselő követek egyeztetve, kölcsönös engedményekkel, közösen képviselhető véleménynek többséget szerezhessenek.

A korporatív képviselet óriási aránytalanságokhoz vezetett a képviseleti rendszerben. A kicsiny vagy kisszámú nemesnek otthont adó megyének ugyanúgy két követe és egy szavazata volt, mint a nagy kiterjedésű, több ezer nemest közönségében tudó másiknak.

A megyék a 18. században mindig tiltakoztak a szabad királyi városok számának, országgyűlési súlyának növelése ellen. Félték ugyanis, hogy ha ezek száma a megyéké fölé emelkedik, az uralkodó befolyása alatt álló városok még szavazatmérlegelés, ponderálás esetén is a megyék fölé kerekednek. Ezért, amikor bevezették az egyenkénti szavazást, ebben a városok összességének adtak egyetlen testületi voksot.

A városok sérelmezték ezt, de a megyék joggal hivatkoztak arra, hogy a városok követei nem a lakosságot, még csak nem is a polgárságot képviselik (mint a megyei követek a nemességet), hanem csak az elitet. A városokban ugyanis a követek választása teljesen a belső tanács kezébe került és az utasításokat is tőlük kapták. A korporatív képviseleti rendszer aránytalanságai itt is érvényesültek. A lassan kis mezővárosok szintjére süllyedő városoknak ugyanannyi szavazata volt, mint a legnagyobbaknak, miközben számos népes mezőváros egyáltalán nem jutott befolyáshoz.

Mindezek a sajátosságok a rendi társadalom szerkezetéhez igazodtak. A rendi formák alkalmasak voltak az érdekek politikai megjelenítésére, amíg a társadalom gondolkodásmódja természetesnek fogadta el az emberek egyenlőtlenségét. A rendiség bomlásával mindinkább kiütköztek a rendszer problémái. A visszasságok megszüntetése a választás módjának megváltoztatása nélkül nem volt lehetséges.

Az országgyűlés működési zavarai, kezdeményező képességének akadályai, a megyei rendszer visszasságai, a városok belszerkezetének és törvényhozási helyének kérdése így már a 18. század végén, rendi keretek közt is foglalkoztatta a politikai élet szereplőit. A 19. században, a reformkorban pedig e kérdések a legfontosabb megoldandó közjogi problémák közé számítottak.

Egyházi igazgatás Magyarországon a reformkorban

A hazai egyháztörténet periodizációja a 19. században meglehetősen eltér a politikai korszakhatároktól. Az egyháztörténeti irodalomban a 19. század első felét teljes egészében a jozefinista egyházpolitika korszakának szokták nevezni, vagyis II. Józsefnek a hazai történelmi egyházakkal kapcsolatos elképzelései és politikai alapelvei túlélték az uralkodót, s lényegében 1855-ig, a Vatikánnal megkötött konkordátumig érvényben maradtak, főleg a legnagyobb jelentőségű római katolikus egyházzal kapcsolatban. Éppen ezért, amikor a 19. század első felének egyházigazgatását tárgyaljuk, vizsgálódásunkat az 1780-as évektől egészen 1855-ig, bizonyos tekintetben pedig a kiegyezésig kell kiterjesztenünk.

A JOZEFINISTA EGYHÁZPOLITIKA IGAZGATÁSI ELEMEI

II. József közismert módon az egységes monarchia megteremtésére tett kísérletet, s ebben az egyházaknak igen fontos szerepet szánt. Egyik szándéka éppen az volt, hogy kiküszöbölje az egységes állam működését akadályozó felekezeti viszályokat, s ennek érdekében adta ki híres türelmi rendeletét (*edictum tolerantiae*) 1781-ben, amely elsősorban a magyarországi protestantizmus életében jelentett korszakhatárt, azzal, hogy lényegében mindenütt engedélyezte a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, a templomépítést és a közhivatal vállalását, immár a dekretális eskü letétele nélkül. Fontos volt még a korábbi házasságjogi szabályok enyhítése a protestánsok javára, valamint több oktatásügyi rendelkezése, amelyekkel például a zsidók előtt is megnyitotta az egyetemi tanulmányok lehetőségét.

II. József lényegében államegyház létrehozására törekedett, és éppen ezért került összeütközésbe a nemzetkefelettséget képviselő katolikus egyházzal. A császár saját katolicizmusát sohasem kérdő-

jelezte meg, mégis számos intézkedésével alapvetően kívánta megváltoztatni a katolikus egyház hagyományos működési rendjét. A szabályozást mindjárt a papképzésnél kezdte, mivel úgy vélte, hogy a kis létszámú, alacsony színvonalú egyházmegyei szemináriumokban nem lehet megfelelően képzett papokat nevelni. Hozzá kell tenni, a papképzés irányát, szellemét is kevésbé lehetett így befolyásolni, mint központibb, államilag irányított papképző intézményekben. A fenti cél érdekében szervezte meg II. József a birodalomban a generális szemináriumok rendszerét. Magyarországon először Pozsonyban, Egerben és Zágrábban szerveztek ilyeneket, majd 1786-ban a két utóbbit összevonták és a Pesti Egyetem mellé helyezték át. E generális szemináriumokba a császárnak, illetve a bécsi udvarnak megfelelő személyek kaptak kinevezést, ami ahhoz vezetett, hogy esetenként a katolikus egyház tanításaival szöges ellentétben levő tanokat hirdettek a papképző intézményekben. Természetesen a kérdést csak a kor általános felfogásának ismeretében ítéltük meg, hiszen a francia forradalom előestéjén egész Európában átalakulóban volt az egyház szerepéről alkotott felfogás. A császár egyházpolitikájának fontos törekvése volt, hogy a birodalmi és ezen belül a magyar katolikus egyházat elzárja a Rómával való kapcsolatok elől. Megtiltotta a teológusok Rómában való tanulását és a Collegium Germanico-Hungaricum helyett Páviában nyitott az ottani egyetem mellett egy kollégiumot, amely 1794-ig állt fenn. A szerzetesrendeket is eltiltotta a külföldi, elsősorban római rendi központokkal való kapcsolatoktól, s nem sokkal később megkezdte a rendházak felszámolását. II. József ezzel természetesen saját korának általános felfogását valósította meg, hiszen a 18–19. század fordulójának világtörténelmi változásokat hozó évtizedeiben Európa sok más országában is válságos korszakot élt át a hagyományos szerzetesrendek. Az uralkodó kezdetben csak a kontemplatív, szemlélődő rendek felszámolását határozta el, így törölte el például a hazai kamalduli remeterendet vagy az eredeti célja szempontjából már idejétmúlt rabváltó trinitáriusokat. A későbbi szakaszban azonban Magyarországon szinte minden férfirend a felszámolásuk áldozatául esett, így a szentmártonhegyi (pannonhalmi) bencések, a jászóiak vagy premontreiek is. Magyar szempontból talán legfájdalmasabb volt az utolsó szakaszban a pálos rend kolostorainak feloszlatása, ami annál kevésbé volt érthető, mert a rend éppen a 18. század második felében fokozatosan oktató renddé vált, így

az állam szempontjából is hasznos tevékenységet folytatott. Országosan mintegy 140 rendházat számolt fel az uralkodói akarat, ezeknek döntő többsége férfi kolostor volt, mindössze hat volt közülük női szerzetesházhoz tartozó.

Figyelemre méltó, hogy az állami befolyás alatt álló egyházak működtetésének prototípusát hazánkban a jozefinizmus teremtette meg, annyira, hogy az mintegy példaképe volt az 1950-es évek hazai egyházpolitikájának.

A katolikus egyháztörténetírás által kárhozottatott II. Józsefi egyházpolitika és egyházigazgatás a többi érintett felekezet részéről ugyanakkor érthetően pozitív fogadtatásban részesült, a protestáns egyházi élet megélénkült, a nagyvárosoktól a kisebb gyülekezetekig sok helyütt új templomok épültek, s mind a protestáns, mind más — nem katolikus — felekezeteket egyfajta pezsgő átalakulás jellemezte. Nem véletlen, hogy az uralkodó halála előtt, bár életművét összeomlani látta és szinte minden rendeletét visszavonta, két alappillért, a jobbágy- és a türelmi rendeletet változatlanul hagyta, ezzel is jelezve az utódoknak az egyházpolitika általa helyesnek vélt irányát.

JOZEFINIZMUS II. JÓZSEF NÉLKÜL

II. József halála után sok tekintetben Magyarországon is új szakasz kezdődött, amelynek kifejezője volt az újra összehívott magyar országgyűlés is. Az egyébként később tartósnak nem bizonyuló változások azonban az egyházpolitikát és az egyházi igazgatást nem érintették. II. Lipót ugyan eltörölte a generális szemináriumokat, de a katolikus egyház szempontjából minden más korábbi rendelkezés érvényben maradt. Ezzel egyidejűleg azonban 1790-ben a Pesti Egyetemen megszűnt a teológiai kar működése és másfél évtizedig egyáltalán nem folyt teológusképzés az ország egyetlen egyetemén sem. A józsefi korszak utáni évek legfontosabb vallási kérdéseket tárgyaló törvénye az 1791. évi 26. törvénycikk volt, amely lényegében hivatalos jogi alapra helyezte a türelmi rendelet intézkedéseit, egyenjogúsítva a protestáns vallásokat, elismerve azok önkormányzatát és ezzel mintegy lezárva a vallási ellentétek évszázados küzdelmét a történeti Magyarországon. Ettől kezdve a korábban és névleg még továbbra is preferált római és görög katolikus felekezetek mellett a görögkeleti, az evangélikus és a református egyházak

működése is elismertté és szabaddá vált. Ez utóbbi három az egymással való együttműködésre is gondolt bizonyos kérdésekben, mint például 1795-ben, amikor felmerült egy protestáns–görögkeleti felekezetközi egyetem létesítésének terve. A tervből ugyan semmi sem lett, de jól példázza azt, hogy az új helyzetben már milyen, korábban elképzelhetetlen tervek is megszülethettek. Erdélyben ilyen szabályozásra nem volt szükség, így ott 1790-ben csak megerősítették a korábbi századokból ismert négy bevett felekezet elvét és azok jogait.

A zsidóságról, amely ebben az időben még döntően közép-európai eredetű, cseh, morva, osztrák kapcsolatokkal rendelkező, mintegy 83 ezer fős csoportja volt a magyar társadalomnak, az 1790. évi 38. tc. rendelkezett. A törvény itt is a II. József által bevezetett szabályokat kodifikálta, így a zsidók elnyerték a szabad királyi városokban való letelepedés jogát vagy például a saját iskolák alapításának szabad lehetőségét. A zsidóság nem nyerte el ugyan az igényelt választási egyenjogúságot, de az 1780-as években elért eredményeket megtarthatta. Igen jelentős volt a zsidóság körében az iskolázottság színvonalának gyors emelkedése. A 19. század első felében mind a hazai, mind a külföldi egyetemeken kezdetben csak az orvosi karra, később a bölcsészettudományra egyre több magyarországi zsidó hallgató iratkozott be. Sokan jártak például az európai hírvárosok zsidó iskoláiba, s közben beiratkoztak az ottani egyetemre is. A reformkorban az ott tanuló magyarországi hallgatók legalább fele közülük került ki.

A II. Lipótot követő I. Ferenc alatt az egész birodalom politikája, ezen belül az egyházpolitika is még merevebbé, a jozefinista alapelveket következetesen és szigorúan érvényesítővé vált. Egyházigazgatási ügyekben a 19. század elején változások következtek be, méghozzá királyi rendelettel a pápa megkérdézése nélkül: 1804-ben Kassa és Szatmárnémeti központtal két új püspökséget állítottak fel és egyben az egri püspökséget érseki rangra emelték. Hasonlóan rendelkeztek 1809-ben a munkácsi titulussal rendelkező, de ungvári székhelyű görög katolikus egyházmegyeről, amelyet bizonyos értelemben nemzetiségi alapon tagoltak több részre: 73 román etnikumú plébániát a nagyváradi román többségű görög katolikus egyházmegyéhez csatoltak, míg 1818-ban a Felvidék keleti részén alakították ki az eperjesi új püspökséget, lényegében szlováklakta plébániákkal. E rendelkezések már jól mutatják, a nemzetiségi

kérdés immár az egyházi igazgatás alakulásában is éreztette hatását.

Ami a római katolikus egyház igazgatását illeti, az udvar egy régi, jól bevált módszerhez folyamodott, annak érdekében, hogy a napóleoni háborúk során erősen megcsappant kincstár bevételeit növelje. Egyre több esetben az uralkodó nem engedte a megüresedett egyházmegyéek püspöki vagy érseki székét betölteni, így ezen esetekben azok jövedelmével a kincstár rendelkezett. A 19. század első felében egy-egy prímás halála után általában egy évtizedig nem töltötték be az esztergomi érseki széket, vezető nélkül hagyva így a hazai katolikus klérust.

A szerzetesrendek szempontjából változást jelentett, hogy három rend 1802-ben újra működési engedélyt kapott, de azzal a feltétellel, hogy tanítói feladatokat vállalnak. Ettől kezdve lett tanító jellegű Magyarországon a bencés, a cisztercita és a premontrei rend. Közülük a bencések négy apátsága állt helyre (Pannonhalma, Tihany, Bakonybél, Celldömölk), amelyhez csak a század második felében csatlakozott az addig az osztrák göttweigi apátságához tartozó Zalaapáti. A rend 1850 előtt nyolc városban működtetett gimnáziumot, nagyjából a Dunántúlon (Komárom, Győr, Sopron, Pécs, Nagyszombat, Pozsony, Esztergom, Kőszeg). A cisztercita rend esetében 1802-ben a pilis-pásztói apátságot állították helyre, amely 1814-ben egyesül az addig német kézen levő, tehát fel nem osztatott zircivel, s a továbbiakban a rend székhelye Zirc lett. A rendi gimnáziumok később Baján, Egerben, Pécsen és Székesfehérváron működtek. A premontrei rendnek I. Ferenc a csornai és a jászóvári prépostság helyreállítását engedélyezte. A rend későbbi gimnáziumai Kassán, Keszthelyen, Nagyváradon, Rozsnyón és Szombathelyen működtek.

A nagy oktatórendek közül a piaristák elkerülték a józsefi feloszlást, sőt, a 18. század végén négy jezsuita gimnáziumot is átvettek és a 19. század első felében még két újat is alapítottak Léván és Nagybécskerekén. A legnépesebb tanítórend így mintegy 25–30 gimnáziumot működtetett az országban és népszerűsége ez idő tájt is töretlen maradt.

Ugyanakkor az oktatásügyben már ekkor megkezdődött az a folyamat, amely csak a 19. század vége felé teljesedik ki, amelynek során a kolduló rendek egyre inkább kiszorultak a középfokú oktatásból.

A szerzetesrendek közül a női betegápoló és tanító rendek változatlanul széles körben működtek a korabeli Magyarországon. A reformkorban számuk egy újabbal gyarapodott. Az irgalmas nővérek külön magyar kongregációjaként 1842-ben szervezte meg Hám János szatmári püspök az árvaházakban, iskolákban, kórházakban egyaránt dolgozó „szatmári irgalmas nővéreket”.

A protestáns egyházak igazgatási rendszerében a szabadságharc előtt különösebb változás nem történt, tehát a korábbi egyházkerületek változatlan formában működtek tovább. Sikertelenségük ellenére érdekesek azonban azok a kísérletek, amelyek a különböző történelmi egyházak közötti kapcsolatok megváltoztatására vonatkoztak. Az 1810-es évek végén katolikus vonalon például Szepessy Ignác erdélyi püspök vetette fel az újraegyesítés gondolatát, ami persze arra vonatkozott, hogy a protestánsok egyesüljenek a katolikus egyházzal. Ezt az elvet képviselte Guzmics Izidor bencés szerzetes is több írásában. Protestáns oldalról gyakorlatilag elvetették a javaslatokat és 1825 után a kérdés le is került a magyar egyházpolitika napirendjéről.

Annál inkább érdekes az evangélikusok és reformátusok közötti uniós törekvések terve. Német példák nyomán az 1830-as évek végén merült fel a hazai luteránus és kálvinista egyház egyesítésének gondolata, amely első lépésben egy közös protestáns egyetem létrehozásában öltött volna testet, méghozzá Pest városában. A terv első sorban az evangélikus szlovák papság ellenállásán bukott meg. A szlovák egyházi vezetők az uniós tervben vagy a közös protestáns egyetem eszméjében is nem vallási, felekezeti kérdést láttak, hanem nemzetiségi problémát. Így az uniót, mint a magyarosítás intézményét értelmezték, s éppen ezért a nemzeti ébredés korában a leghatározottabban elutasították.

A ZSIDÓ FELEKEZET HELYZETÉBEN BEKÖVETKEZETT VÁLTOZÁSOK A REFORMKORBAN

Az eddigiekben kevésbé tárgyalt magyarországi zsidóság helyzetében éppen vizsgált korszakunkban következett be alapvető változás. A zsidóság száma első sorban a Galíciából történő intenzív bevándorlás hatására a századvéghez képest megháromszorozódott.

A zsidóság így számban is jelentős felekezetté vált. A zsidóság egy része pártolta a reformkor magyar nemzeti törekvéseit és hajlandónak mutatkozott már ekkor is a magyarosodásra, míg elsősorban az ország keleti felében nagyjából szegény sorsú és különállását tudatosan fenntartó ortodox zsidóság lakott. Tegyük hozzá, a magyar társadalom sem volt még – a kisebb létszámú szabadelvű gondolkodó és politikus kivételével – egyértelmű híve és pártolója a zsidóság teljes egyenjogúsításának.

Ennek ellenére a magyarországi zsidóság körében, különösen a pesti és óbudai hitközségekben népszerűek lettek olyan egyesületek, melyek a magyar nyelv terjesztésére alakultak. A nagyvárosokban és az ország nyugati felében a zsidók polgárosodása annyira előrehaladt, hogy a jogi helyzet változtatása már nem tűrt halasztást. E kissé felemás helyzetben született meg az 1840. évi 29. tc., amely a zsidók „állapotjáról” szólott, de nem valósította meg a teljes egyenjogúságot, így nem elégítette ki a hazai zsidóság jogos igényeit. Ugyanakkor kimondta, hogy a zsidók a bányavárosok kivételével az országban bárhol szabadon lakhatnak, gyárakat, kereskedéseket alapíthatnak, a városokban „polgári telkekhez” szabadon juthatnak. A törvény, hiányosságai következtében csak lépés lehetett a zsidók teljes egyenjogúsítása felé, amelyet Eötvös József ismert röpiratában intézett az országgyűléshez és pártfogolt.

A forradalom és szabadságharc idején az összeült új országgyűlés ugyan meghozta a „törvényesen bevett vallásfelekezetek tökéletes egyenlőségéről” szóló 1848. évi 20. törvénycikket és ebbe már beleértette az unitáriusokat is, de még nem nevezte meg a hazai zsidóságot. A zsidó felekezetű vagy ahogy a törvény fogalmaz, „a magyar álladalom határain belül született vagy törvényesen megtelepedett mózesvallású lakos”-ok teljes politikai, polgári és vallási egyenjogúsítására 1849. július 28-án került sor, amikor a cári és császári csapatok elől már Szegedre menekült országgyűlés utolsó üléseinek egyikén megszavazta az 1849. évi 7. tc.-t, megtevé a már régóta esedékes lépést. Ezt a törvényt később a győztes ellenforradalom ugyan nem ismerte el, de ennek ellenére korszakhatár volt a magyarországi zsidóság történetében.

A zsidó felekezet egyházszervezetéről nem lehet különösebb mondanivalónk, tekintettel arra, hogy a zsidóságban a többi magyarországi történelmi egyházhoz hasonló hierarchikus egyházszervezet nem alakult ki. Ennek ellenére van néhány olyan fogalom, amelyet

meg kell említenünk ahhoz, hogy a zsidó egyházi intézmények működését megérthessük.

A zsidó templom nemzetközi neve: zsinagóga, a héber bét hakneszet – a gyülekezés háza görög tükörfordításaként. A zsinagógába mindig fedett fejjel kell belépni, a tisztelet jeléül. A zsinagóga magában foglalja a bét midrás-t: a tanulás házat; a bét din helyét: rabbinikus bíróságot (amíg működött) és végül a bét tfila-t: az imaházat. A zsinagóga mindössze eszköze a zsidó hitnek. A vallási szertartást levezethetik hívők is, ha elegendő tudással és gyakorlattal rendelkeznek. Így vannak zsinagógák, amelyek rabbik nélkül is működnek. A rabbi különben hagyományosan a közösséget és nem a zsinagógát szolgálja.

Kezdetben a zsinagóga kapuja, a középkortól pedig a frigyszekrény néz kelet felé, Jeruzsálem irányába.

BERENDEZÉSE

Áron kódex – frigyszekrény: műremek szekrény (készítették aranyból vagy ezüstből is) vagy falmélyedés díszes függőnyel, amelyben a Tóra-tekerceket őrzik.

Nér tamid – örök láng: egy lámpás, amelyet a frigyszekrény elé, annál magasabban helyeznek el és fényének állandóan világítania kell.

Almenor vagy bimá – emelvény: a hagyomány szerint a zsinagóga közepén elhelyezett, körülkerített és néhol kupolával fedett építmény, amelyre lépcsőkön lehet feljutni és asztal áll rajta. Egyes helyeken az ősi szokástól eltérően a frigyszekrény tövében helyezték el. Eredetileg kizárólag a Tóra felolvasására szolgált, ma már több fontosabb istentiszteleti aktust is itt végeznek.

Menóra – hétágú gyertyatartó: kultikus jelképként terjedt el, a zsidóság egyik legősibb jelképe.

Mágen Dávid – Dávid csillag: Dávid pajzsának nevezik, mivel a hagyomány szerint Dávid király katonái viseltek ilyen alakú pajzsot. Ma már szimbólum, melynek alakja két egymásra fordított háromszög, mely sarkain hat másik háromszöget képez.

Kőtáblák: a frigyszekrény párkányán és függönyén, díszes korona alatt a tízparancsolat héber kezdőszavait tartalmazó kettős kőtábla.

Ez a Tóra-tekercek díszes ruháján, a zsinagóga homlokzatán is megtalálható. Egyes helyeken a kőtáblákat két oldalról Juda oroszánjai támogatják.

ZSINAGÓGA SZEMÉLYZETE

Ráv – rabbi: a közösség vallási vezetője. Megfelelő jártassággal kell bírnia a zsidó vallásban; hozzáértésével, vallásosságával, jámborságával és személyes példamutatással kell tekintélyét megalapoznia, amelyet a hagyományos közösség elfogad és tisztel.

Házán – kántor: olyan egyházi személy, akinek szép énekhangja van, ismeri a Tóra dallamait. Általában az istentiszteleteket szokta levezetni.

Samesz – templomszolga: a napi istentiszteletekre kell felügyelnie, gondoskodni a megfelelő kellékekről.

Az istentiszteletek megtartásához legalább tíz felnőtt férfi jelenléte szükséges, mely döntő többségében még ma is héber nyelven zajlik, ez fűzi össze a zsidóságot a közeli és távoli múlttal, elődeikkel. A hagyományos zsinagóga jellemző a női rész elkülönítése. A heti istentiszteletek sorából kiemelkedik a péntek esti, mely a szombat bejövetelét köszönti.

VALLÁSI TÁRGYAK

Tiflin – imaszíjak: két, négyszögletes szíjjakkal ellátott fekete bőrtok, amelyekben pergamentekercsekre írott bibliai szövegek találhatók. Egyiket a bal karra, másikat a homlokra helyezik. Kötelező alkalmazásának törvényszerűségét a Tóra írja elő.

Tálit – imaköpeny: amelyet minden 13. életévét betöltött férfi magára ölt imádkozáskor. Alakja négyszélű, négy sarkán szemlélőrojtok (héber neve: cicit) találhatók, fehér anyagába fekete, esetleg kék csíkok vannak beleszőve.

Tálit kátán – kis tálit: vulgárisan cidákli, mely négyzet alakú, a vállnak megfelelő keskeny ruhadarab, középujt négyszögű kivágással, hogy a fejen át a vállra vehessék. Négy sarkán van a szemlélőrojt, a cicit, mint a táliton. Míg a tálitot csak imádkozáskor viselik a ruha felett, addig a kis tálitot ruha alatt viselik egész nap, úgy, hogy

a szemlélőrojtok kilógnak és láthatóak. A szemlélőrojtoknak az a szimbolikus értelme, hogy minden tevékenység közben állandóan Isten törvényeire emlékeztesse viselőjét.

Mezuza – ajtófélfát jelent, de ez az ajtófélfán elhelyezett tekercs héber neve is. A Tóra egyik parancsa értelmében minden zsidó otthon bejáratának jobb oldali ajtófélfáján egy kis tekercsben hitvallásuk szövegét helyezik el kézzel írt pergamenen.

Kipá – fejfedő: a befedett fejvel való imádkozás még az ókorból ered. Bár nem foglalták törvénybe, de az a szokás, hogy nem lépnek be fedetlen fejvel a zsinagógába, több ezer éves. A későbbiekben már nemcsak imádkozáskor, hanem állandóan viselik a fejfedőt, melynek formájára és színére nincs vallási előírás. Állandó viselése az Isten iránti tisztelet kifejezésévé és mára már a zsidó vallás egyik jelképévé vált.

EGYHÁZPOLITIKAI ÉS IGAZGATÁSI KÉRDÉSEK A SZABADSÁGHARC TÓL A KONKORDÁTUMIG, ILLETVE A KIEGYEZÉSIG

A forradalom és szabadságharc idején az egyházak sem maradhattak közömbösek és valamennyi felekezetben jelentős átalakulás zajlott le.

A római katolikus egyház a vallások teljes egyenjogúsítása után végeredményben olyan helyzetbe került, mint a többi felekezet, s ezáltal joggal tarthatott igényt a protestánsokéhoz hasonló teljes belső önkormányzatra. A katolikus autonómia ügye ettől kezdve évtizedekig napirenden maradt és lényegében nem jutott el a végkifejletig. Már 1848 tavaszán megkésve nyújtották be az autonómiára vonatkozó törvényjavaslatot és ezért az utolsó rendi országgyűlés azt már nem kezdhette el tárgyalni. 1848-ban az uralkodó több érseki és püspöki széket betöltött és a válságos időszakban a püspöki kar meglehetősen megosztott volt; azt, hogy többen a szabadságharc oldalán álltak, mi sem bizonyítja jobban, hogy 1849 után hat érseket és püspököt mondattak le tisztségéről, sőt, volt, akit távollétében halálra is ítélték és jelképesen kivégeztek. Több szerzetesrendet is büntetés ért a forradalom támogatásáért, a piaristák esetében még a felosztatás gondolatával is foglalkoztak, de végül megelégedtek a novíciusok felvételének átmeneti tilalmával.

A szabadságharc leverése után egyházigazgatási változások is be-

következtek, még hozzá elsősorban azon elv alapján, hogy a magyar forradalommal szembefordult nemzetiségek ezen a téren kapjanak jutalmat. Ferenc József már 1850-ben érseki rangra emelte az erdélyi gyulafehérvár–fogarasi titulusú, de balázsfalvi székhelyű püspökséget, alája rendelve a nagyváradai és az újonnan létrehozott lugosi és szamosújvári görög katolikus püspökségeket. Ezzel az erdélyi és magyarországi románság önálló görög katolikus érseki tartományt alkothatott, amely már nem függött a magyar prímástól. E rendelkezéseket a pápa 1853-ban hagyta jóvá, s ugyanebben az évben Zágrábot is érsekség rangjára emelte, s ezzel a horvátországi és szlavóniai területek váltak teljesen függetlenné a magyarországi egyházszervezettől. Zágráb alá rendelték a zenggi és a szerém–diákóvári római, valamint a kőrösi görög katolikus püspökségeket.

A protestánsokat különösen a forradalom mellett állóknak tekintették és a szabadságharc leverése után tervbe vették a protestáns egyházkerületek megszüntetését, valamint új egyházi közigazgatás bevezetését. A tervzet meg akarta szüntetni a protestánsok egyházi autonómiáját és egy császári és királyi főkonzisztóriumot kívánt létrehozni a hazai református és evangélikus egyház irányítására. A tervet mindössze a Dunán inneni evangélikus egyházkerület támogatta, amelynek szlovák és német nemzetiségű vezetői előnyt reméltek az új struktúrától. A többi protestáns egyházkerület a törvényjavaslat ellen foglalt állást, ennek ellenére 1859. szeptember 1-jén császári parancssal életbe léptették. A protestáns pátéssal szemben országos mozgalom bontakozott ki, és a külpolitikai problémákkal küszködő bécsi udvar végül is engedett és 1860. április 15-én visszavonta a császári rendeletet.

Az úgynevezett jozefinista egyházpolitika végét az 1855-ben kötött konkordátum jelentette, amelynek keretében az egységes osztrák császárság kötött nemzetközi egyezményt az egyházi állammal. A magyar püspöki kar ugyan ellenezte, hogy a magyar egyházat az összbirodalom katolikus egyháza részeként kezeljék, de a neoabszolutizmus időszakában tiltakozásának nem lehetett eredménye. A 36 pontból álló egyezmény döntő változást hozott a több mint hat évtizedes jozefinizmus után. Nem mindenki előtt ismert, hogy ez a megállapodás feladta a katolicizmus államvallás jellegét, ugyanakkor az uralkodó lemondott a placetum jogáról, megengedte a Rómával való szabad érintkezést, mind a világi papság, mind a szerzetesrendek tekintetében. A konkordátumról megkötése után

még évtizedekig vita folyt, de kétségtelen tény, hogy az állami irányítás a katolikus egyház életében lezárult. 1853-ban új célokkal és új szerepben visszatértek az országba a jezsuiták, akik a későbbiekben már nem elsősorban tanítói feladatra vállalkoztak. Ugyancsak az 1850-es évek második felében, a hatvanas évek elején élénkült meg más szerzetesrendek tevékenysége is. Elsősorban új női rendek telepedtek meg Magyarországon, jelezve, hogy az egyháztörténetben is új korszak kezdődött a kiegyezés körüli években.

IRODALOM

- Bucsay Mihály:* A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Bp., 1985.
- Hermann Egyed:* A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.
- Karácsonyi János:* Magyarország egyháztörténete főbb vonásokban 970–1900. Nagyvárad, 1906.
- Pirigyi István:* A görög katolikus magyarság története. Nyíregyháza, 1982.
- Szántó Konrád:* A katolikus egyház története I–III. Bp., 1983–1987.
- Venetianer Lajos:* A magyar zsidóság története. Bp., 1986.
- Az ortodox kereszténység. Szerk.: *Berki Feriz.* Bp., 1984.

A Habsburg Birodalom a 19. század első felében

A BIRODALOM TERÜLETI VÁLTOZÁSAI

A Habsburg Birodalom a 18. század közepén érte el legnagyobb területi kiterjedését. A spanyol Habsburgok 1700. évi kihalása után kitört örökösödési háborút lezárva, 1714-ben Észak-Itáliában megszerezték *Lombardiát* (fővárosa: Milánó) és spanyol-Németalföldet, vagyis *Belgiumot*. 1718-ban, a pozsarováci békével immár a *Temer-vidék* is – s ezzel Magyarország egész területe – felszabadult a török alól, sőt, két évtizedig még további balkáni területek kerültek Habsburg-uralom alá. *Toszkána* (fővárosa: Firenze) a 18. század közepétől 1816-ig ugyancsak a birodalomhoz tartozott. Lengyelország felosztásaival 1772-ben *Galícia* (fővárosa: Lemberg), 1775-ben *Bukovina*, végül 1795-ben *Nyugat-Galícia* került a Habsburgokhoz. Ezt követően a birtokállomány gyarapítására már legfeljebb csak területi kompenzáció (csere, kárpótlás) formájában került sor. Érzékeny veszteség volt viszont a birodalom legfejlettebb tartományának, Sziléziának az átadása, amely 1763-ban végérvényesen a poroszokhoz került.

A napóleoni háborúk során a birodalom jelentős területi veszteségeket szenvedett, amelyeket 1815-ben csak részlegesen sikerült pótoltatnia. Belgium már 1789-ben, a nagy francia forradalom külpolitikai segítségére támaszkodva, kimondta elszakadását, s visszahódítani már csak időlegesen sikerült. 1797-ben, a Campo-Formio-i békével, végleg lemondtak róla (Belgiumot Franciaországhoz csatolták). Ugyanekkor átadtak kisebb német területeket, azután Lombardiát, kárpótlásul pedig megkapták az ezeréves önállóságát ekkor elvesztő Velencét, az általa birtokolt területekkel (*Velence* tartomány, *Isztria*, *Dalmácia*).

Az 1805. évi pozsonyi békével máris elvesztették Velencét, emellett régi örökös tartományaikat, a gazdaságilag kevésbé, ám stratégiai

giallag fontos *Tirolt* és *Voralberget* is át kellett engedniük. Csekély kárpótlásul *Salzburg* és környéke (korábban az érsek fejedelemsége) került birtokukba. 1809-ben pedig, a bécsi békével, olyan megállapodást írtak alá, amely a birodalmat másodrangú hatalommá fokozta le. Három és fél millió lakosról, a törzsterület jelentős részéről kényszerültek lemondani. A nemrég megszerzett Nyugat-Galícia az oroszok birtokába került. Salzburgot a bajorok vették át. Elveszett a századok óta birtokolt *Krajna*, *Karintia*, *Trieszt*, azután *Isztria*, *Dalmácia*. Hosszú évszázadok óta először újra csonkult a Magyar Királyság területe: az ún. magyar tengeremlék (Fiume és környéke), továbbá Horvátországnak a Szávától délre eső része a franciákhoz került. Mindeme területekből Napóleon Illir Királyságot alapított, s azt közvetlenül a Francia Császársághoz csatolta. Tartományait francia kormányzók igazgatták.

1815 után területek visszaszerzésével is sikerült helyreállítani a birodalom nagyhatalmi rangját. (A Magyar Királyság visszakért horvát és tengeremléki részeit azonban csak 1824-ben csatolták az anyaországhoz, addig az osztrákok igazgatták.) Belgiumot nem sikerült visszanyerniük (azt Hollandiával egyesítették), kárpótlásként azonban megtárhatták a néhány évig Napóleon jóvoltából már birtokba vett Dalmáciát és Velencét. (Lombardia és Velence észak-italiai tartományokból 1816-ban megalapították a *Lombard-Velencei Királyságot*, fővárosa Milánó lett.) A következő területvesztésekre a század második felében kerül sor: 1859-ben adják át Lombardiát, 1866-ban veszítik el Velencét. (Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálásától eltekintve, a birodalom területe az összeomlásáig már nem változik.)

1815 után a birodalmat északon, német földön kisebb-nagyobb szövetséges államok övezték, délen, Itáliában pedig ún. *szekundogenitúrákat* alakítottak ki, vagyis olyan államcskák jöttek létre, ahol a Habsburg-ház másodszülöttjei kaptak formailag szuverén országokat (Párma, Modena stb.). Német területeken a Habsburg befolyást emellett a Német Szövetség biztosította, amelynek elnökségét a Habsburgoknak tartották fenn. Az ekkor mintegy 670 ezer km² területű, harmincmillió lakosságú Habsburg Birodalom, szövetséges és rokon dinasztiák által környezetten, Európa közepén újra elsőrendű hatalmassággá emelkedett.

A területi változások során a lakosságot természetesen nem kérdezték meg. Az uralkodók mint saját birtokukat cserélték vagy (há-

borús veszteség esetén) adták át területeik egy részét. Rendszerint egész tartományok cseréltek gazdát, de új határvonalak meghúzására is sor kerülhetett. Az alattvalók a 18. században sokszor alig érzékeltek változást e cserék során. A Napóleon uralma alá került területeken azonban bevezették a polgári törvénykönyvet (a *Code Napoleon*), vagyis felszámolták a feudalizmust, átalakították az adórendszert és a közigazgatást. A háborúk mellett a területvesztések, területi változások is hozzájárultak ahhoz, hogy a Habsburg Birodalom a század elején közel került az államcsödhöz.

AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁG MEGALAPÍTÁSA

A Habsburgok birodalmának nem volt hivatalos elnevezése. Uralkodót a 18. században rendszerint megválasztották *német-római császárnak* (Mária Terézia nem, csak férje, Lotharingiai Ferenc lett német-római császár). Ez a cím nem járt tényleges hatalommal, hiszen az egyes német királyok, fejedelmek önállóan, szuverén módon politizáltak. A császár valóságos hatalmát *saját* tartományai alkották, ezeknek azonban csak egy része (az osztrák örökös tartományok és Csehország) tartozott a Német-római Birodalomhoz. A Habsburg Birodalmon belül tehát ebben az értelemben politikai választóvonal húzódott. Egy másik, belső politikai választóvonalat képezett az az államjogi különbség, hogy Magyarországon jogszerűen csak a megkoronázott király – a rendi országgyűlésen alkotott törvényekkel – kormányozhatott, másutt ilyen kötöttségei nem voltak, ott az uralkodói abszolútizmus érvényesülhetett. A birodalmat belső vámhatárok is megosztották, legismertebb a Magyarország nyugati határán 1754-ben emelt vámvonal, de több más tartományt és szabad várost is külön vámhatár választott el. A Habsburgok által birtokolt tartományok polgárai között nem létezett a közösség tudata, nem létezett birodalmi állampolgárság sem.

A birodalom tartományainak szorosabb egybetartozását először az 1712. évi családi törvény, a *Pragmatica Sanctio* mondta ki. Eszerint a birodalom tartományai *együttesen és elválaszthatatlanul* birtoklandók, vagyis az uralkodói címektől függetlenül csak egy személy uralkodhat az egész államkomplexum felett. (Tehát Csehország királyának, Alsó-Ausztria főhercegének, a magyar királynak, Isztria örgrófjának stb., stb. mindig ugyanazon személynek kell lennie.)

A *Pragmatica Sanctio*t, amely egyszersmind kimondta a nőági örökösödési jogát is, a tartományok és országok sorra elfogadták. Utoljára, 1723-ban, Magyarország iktatta törvényei közé.

Amikor 1721-ben Nagy Péter felvette a „minden oroszok cájra” címet, vagyis a Romanov-ház örökletes császárságot alapított, Bécsben ezt érzékenyen fogadták, hiszen a Habsburgok csak választás útján, személyükben jutottak a (német-római) császári címhez. Saját örökösödési és kormányzati gondjaikkal elfoglalva azonban megelégedtek a német-római császári cím történetiségen alapuló elsőbbségének elfogadtatásával. A 19. század elején Napóleon, uralma állandósítása és átörökítése érdekében, monarchiát kívánt alapítani. A királyságot, amelyet a forradalom döntött meg, nem kívánta helyreállítani, hanem Nagy Károly ezer évvel korábbi császári címének helyreállítására gondolt. 1804-ben deklarálta a Francia Császárságot, s meg is koronáztatta magát. Hogy a régi-új, örökletességénél fogva mindenképpen előbbre való Francia Császárságot rangban megelőzzék, Bécsben sietve „saját” császárság alapításáról döntöttek. II. Ferenc német-római császár 1804-ben egyoldalú nyilatkozattal, „független királyságaink és országaink oszthatatlan birtokában” *I. Ferenc* néven felvette az *osztrák császári* címet. Az egyoldalú uralkodói elhatározást jelezte, hogy osztrák császárkoronázásra sem ekkor, sem később nem került sor: a császári hatalom magából a Habsburg-dinasztiából eredt. A birodalom népeivel, az egyes tartományokkal uralkodói manifesztum tudatta a változást: mostantól egy császárság alattvalói. Magyarországgal néhány nappal később ugyancsak uralkodói rendelet közölte a címváltozást, itt külön is hangsúlyozva, hogy „örökös birtokaink fényének emelésére irányult intézkedésről” van szó, amely nem érinti Magyarország meglevő közjogi kiváltságait. Magyarország rendjei nem is tiltakoztak. A magyar államjogi felfogás szerint az uralkodó új címe örökös tartományaira, „nyugati” birodalomrészeire vonatkozik, hiszen Magyarországot illetően ilyen cselekményt csak az országgyűlés egyetértésével hajthatna végbe. Az osztrák államjogi felfogás szerint viszont az uralkodó jogosult az egész birodalmát illető új címet felvenni, hiszen ezzel a magyar közjogot, a meglevő rendi kiváltságokat nem sérti.

Része-e Magyarország az Osztrák Császárságnak? Az udvari körök álláspontja szerint: igen. A császár címe, a használatba vett kétfejű sasos címer az egész birodalmat egyesíti, s ennek a címernek a használatát rendelték el Magyarországon is. (A szándékra jellemző,

hogy a „Pannónia császára” címet is fontolóra vették.) Az eddigi „császári és királyi” megjelölést a hadsereg, államszervek, hatóságok vonatkozásában a „császári-királyi” váltotta fel. Első ízben történt kísérlet, igaz, csak szimbolikus téren (címek, címer, elnevezések) egy „összbirodalom” megteremtésére. — A magyar államjogi felfogás szerint a cím a dinasztiahoz, annak saját, örökös területeihez kötődik, Magyarországra nem vonatkozik. I. Ferenc osztrák császárként is, magyar királyként is „első” volt. Utódát, Ferdinándot császárként I., magyar királyként V. sorszámmal illette volna, s ekkor, 1835–36-ban, többhónapos vitában érte el a magyar országgyűlés, hogy a király V. sorszámmal megszólítva vegyen át hivatalos dokumentumokat. A szimbolikus szférában folyó harc tétje államjogi szempontból jelentős: Magyarország — e felfogás szerint — kívül áll az Osztrák Császárságon. (A két államjogi felfogás különbsége a birodalom összeomlásáig fennmaradt.)

I. Ferenc vonakodott megválni a német-római császári címtől. Egy ideig — Talleyrand gúnyos kifejezése szerint — „dupla császár” volt, s csak 1806-ban mondott le, amikor Napóleon uralma alá vetette a német területeket. (Ezzel megszűnt a Német-római Birodalom.)

Az új császárság elnevezésére ekkor jött használatba az Ausztria elnevezés, nem annyira a területre, mint az uralkodóházra (Haus von Österreich, Osztrák Ház) utalva. Ausztria alatt külföldön az egész birodalmat értették, Magyarországot is, az elnevezés azonban ebben a formában nem volt hivatalos — az „összbirodalomnak” továbbra sem volt egyértelmű megnevezése. De az *igény* a század elejétől kétségkívül jelen volt egy új, egységet mutató birodalom megteremtésére. Az új császárság megalapítását azonban semmilyen kormányzati változtatás nem követte.

A DINASZTIA

A Habsburgok spanyol ága 1700-ban, osztrák ága 1740-ben fiágon kihalt. A *Pragmatica Sanctio* révén néhány évvel korábban rögzített nőági örökösödés folytán ekkor III. Károly leánya, Mária Terézia lépett a trónra. Férjével, Lotharingiai Ferencsel megalapította a Habsburg–Lotharingiai-dinasztiát. (Mivel nem értelemszerű, közhasznú maradt és használható a rövidebb Habsburg megnevezés.)

Mária Terézia tizenhat gyermeknek adott életet, ettől kezdve a dinasztiát nem fenyegette többé kihalás. Lotharingiai Ferenc halála után, 1765-ben fiuk, II. József lett a német-római császár, illetve társuralkodó; majd Mária Terézia halála után, 1780-tól a saját birodalmuk feletti tényleges uralmat is átvette. II. József fiúutód nélkül halt meg 1790-ben, így testvére, a másodszülött *II. Lipót* került a trónra, aki korábban egy szekundogenitúra alapítójaként Firenzében Toszkána nagyfejedelme volt. Firenzében, a Pitti-palotában születtek és nevelkedtek gyermekei, akik a 19. század első felében a dinasztia meghatározó személyiségei lettek. Az elsőszülött *I. Ferenc* következett apja korai halála után, 1792-től a trónon. A másodszülött *Ferdinánd* kapta vissza a toszkánai szekundogenitúrát, ő a toszkánai ág megalapítója. A következő testvér, *Károly* híres hadvezér lett, sokáig az egyetlen, aki legyőzte Napóleont. (A század elején néhány évig a hadügyminiszteri posztot is betöltötte, majd fokozatosan háttérbe szorították.) *Sándor Lipót* főherceg következik a sorban, akit 1790-ben Magyarország nádorává választottak. 1795-ben balesetben elhunyván öccse, *József* került a *nádori méltóságba*, aki több mint fél évszázadig (1796–1847) töltötte be ezt a tiszteletet. A fiatalabb *János* kevésbé sikeres hadvezér, aki polgárleánnyal kötött („morganatikus”) házassága miatt került háttérbe — s részben emiatt került előtérbe 1848 forradalmában, s lett az egyesítendő Németország ideiglenes államfője, kormányzója. *Rainer* a Lombard–Velencei Királyság alkirálya lett. *Lajos* pedig a birodalom központjában felügyelte az államügyeket.

A nyolc fiútestvér mindegyike részt vett tehát a birodalom igazgatásában, s még néhány más családtagról is elmondhatjuk ezt. Úgy tűnik, mintha kollektíve, munkamegosztást kialakítva igazgatták volna a birodalmat. Erről azonban nincs szó. A családfő, a mindenkori uralkodó, abszolút hatalommal rendelkezett rokonai felett. Csak az ő jóváhagyásával vállalhattak pozíciót, sőt, utazásaikhoz, házasságukhoz stb. is ki kellett kérniük a családfő engedélyét. A főhercegek politikai szerepvállalásának nem volt hagyománya. Korszakunkban inkább arról van szó, hogy az uralkodónál tehetségesebb családtagok maguk töreksenek pozíciószerezésre, hírnevük öregbítésére. Erősödik ez a tendencia az I. Ferenc halálát követő trónváltás után. Fia, *V. Ferdinánd* lép a trónra, ám még a váltás előtt köztudott, hogy a trónörökös az uralkodásra alkalmatlan: fizikailag is beteg, szellemileg döntésképtelen, a problémák felismerésére sem alkalmas.

Nem remélhető, hogy utóda születik, így testvére, *Ferenc Károly* a trón örököse. Ám az államügyek iránti közönyössége, egykedvűsége folytán túlzó reményeket senki sem fűz Ferenc Károly trónra léptéhez. Évek múltával kialakul udvari körökben az az elképzelés, hogy nagykorúságát (ez a dinasztia házi törvényei szerint 18 év) elérve, inkább a harmadik nemzedéket, *Ferenc Károly* fiát, az 1830-ban született *Ferenc Józsefet* kellene a trónra juttatni — s ez be is következik 1848-ban. (Addig a birodalom is, a dinasztia is döntéshozó nélkül marad: egymással marakodó főhercegek és összállami vezetők bénítják meg az államkormányzatot.)

A második nemzedékből a két már említett gyengécske testvér, *V. Ferdinánd* császár-király és *Ferenc Károly* trónörökös mellett két unokatestvérüket kell még megemlítenünk: *József nádor* fiát, *Istvánt*, aki apját követi a nádorságban (1848) és a hadvezér *Károly* fiát, *Albrechtet*, aki tábornok, az 1850-es években Magyarország katonai és polgári kormányzója lesz.

Az uralkodócsalád hatalmának és vagyonának jó részét, pozícióit egészében a családfőnek, a császárnak köszönheti, de maguk is jeleskedhetnek vagyonszerzőként. Az uralkodó szabadon dönt az államjövödelmek felől (ez még magyarországi jövedelmeire is vonatkozik), emellett szabadon gazdálkodik az államvagyonnal és a család vagyonával. Az uralkodónak éppúgy, mint a főhercegeknek, jelentős magánvagyonra is van. A hatalom és vagyon csúcsán földbirtokosként és jobbágytartóként pedig a feudalizmus rendszerébe ágyazottan, válságjeleket vagyonuk méretei folytán kevésbé érzékelve, nem meglepő, hogy változtatásokra, reformokra nem lesznek hajlandók. Házassági kapcsolataik Európa valamennyi katolikus és számos német protestáns uralkodócsaládjával összekötik őket: Európa legrégibb, legrangosabb és leggazdagabb uralkodócsaládja otthon van egész Európában.

A BIRODALOM KÖZPONTI KORMÁNYZATA

A Habsburg Birodalom abszolutisztikus államrendszerében az uralkodó nemcsak uralkodik, hanem kormányoz is: feladata a végső döntések hozatala, a kormányzervek irányítása, közöttük az összhang megteremtése. Nagyon sok múlik e rendszerben az uralkodó személyén, szorgalmán, rátermettségén.

Közvetlenül az uralkodó környezetében, a bécsi Burgban található személyes irodája, a döntéshozatalra nem, csak adminisztratív segítségre hivatott *Kabinet*. I. Ferenc uralkodásának első időszakában kegyence, korábbi nevelője, *Colloredo gróf* vezette a Kabinetet, s a döntéseket magához ragadta: kis cédulákon elintézési javaslatokat írt a császárnak, s evvel adta be az iratokat, amelyeket *Ferenc* szorgalmasan rámásolt az aktákra. A Kabinet a döntéseknél néhány év múlva háttérbe szorult, de az uralkodó elismert joga maradt, hogy végső elhatározása előtt hivatali szervezetének bármely tagjától vagy bármely magánszemélytől kérhet tanácsot, s az apparátusuk iránt bizalmatlan uralkodók éltek is evvel a lehetőséggel. A felelőtlen és névtelen tanácsadók gyakran módosították az utolsó pillanatban a szakszerűen előkészített döntéseket.

Az uralkodónak a 18. század eleje óta volt egy véleményadásra, szervezeti összehangolásra hivatott tanácsadó testülete, az *Államtanács*. Döntési-irányítási joga e testületnek nem volt, utasítást nem adhatott. Az *Államtanács* jelentősége egyre csökkent, annál is inkább, mivel hatásköre éppen a had-, pénz- és külügyekre nem terjedt ki. A 18–19. század fordulóján ezért koordinációs céllal *Kabinet-minisztérium*, majd *Állam- és Tanácskozási Minisztérium* kialakításával kísérleteztek, amelyek azonban elsorvadtak.

V. Ferdinánd maga nem volt képes döntésekre, helyette kellett dönteni. Az I. Ferenc halála utáni döntéshozatali pozíciókért folytatott belső harc 1836-ban kompromisszummal végződött. Nem egyetlen személy döntött a császár helyett, hanem forma szerint is létesítettek egy új, legfelsőbb „tanácsadó” (valójában: döntéshozó) szervet. Ez volt az *Államértekezlet* (*Staatskonferenz*), amelynek négy állandó tagja volt: Metternich államkancellár a külügyek, Kolowrat államértekezlet miniszter a belügyek legfőbb irányítójaként, továbbá *Ferenc Károly* trónörökös és *Lajos főherceg*. Tényleges összajövetelek helyett az érdemi ügyintézésről viszolygó főhercegek köröztették az aktákat, így a döntések tovább lassultak, közöttük állandósultak a viták. (Azt a szabályt azonban betartották, hogy külön nem mennek Ferdinándhoz aláírás végett.) — Ezt a szervet nevezték a kortársak (ha konkrét intézményre, s nem az egyik udvari klikkre gondoltak) *Kamarillának*.

Az egész birodalomra terjedő hatáskörrel három ágazatnak, a külügynek, a hadügynek és a pénzügyeknek működött központi kormányzerve, ám jellemző módon vezetőik nem találkoztak, kö-

zöttük hiányzott a koordináció. E hivatalok, mint a többiek is, kollegiális kormány szervként működtek, vagyis nem egyszemélyi felelősség érvényesült, hanem tanácsosai testületileg, rendszeres üléseikben hozták döntéseket.

Kivételt képezett e kollegiális rendszer alól az *Allamkancellária*, s ez is mutatja kiemelt szerepét. A *Házi, Udvari és Allami Kancellária* legfőbb feladata a *külgügek* kezelése volt. Tartományi szervei nem voltak, viszont irányította a külföldi követségek munkáját. Hozzá tartoztak még a császári ház belső ügyei (házasságok, jogügyek, rokoni kapcsolatok) és protokolláris feladatok. Egyszemélyi irányítója a császár után az egész birodalom legfőbb vezetőjének számított. Metternich személyisége (1809-től külügyminiszter, 1821-től 1848-ig államkancellár) egy egész korszak kül- és belpolitikájára rányomta bélyegét.

A hadügyeket az *Udvari Haditanács* igazgatta. A mai fogalmaink szerinti hadügyminisztériumnak és vezérkarnak megfelelő kormány szerv területi igazgatási szervekkel is rendelkezett; ezek voltak a *főhadparancsnokságok* — kisebb tartományokban egy, a Magyar Királyság teljes területén hat volt belőlük. A főhadparancsnokságokon keresztül igazgatták-mozgatták a területükön állomásozó *ezredek*et, a hadsereg önálló egységeit. A bécsi Haditanács közvetlenül felügyelte a birodalom nagy erődjait, sőt, területeket is igazgatott, így a Magyarország és Erdély déli részén húzódó katonai *Határőrvidéket*. A hadseregnek csak háború idején volt főparancsnoka. A legmagasabb katonai rangot, a marsallit, korszakunkban néhány főherceg mellett csak Radetzky tábornagnak sikerült elérnie. (A birodalom államszervezetében legtöbbször a két-háromszázezer fős hadsereg fenntartására költöttek.)

A pénzügyeket az *Udvari Kamara (Hofkammer)* alá rendelték. Az egyes tartományok pénzügyi szervei (köztük a törvény megsértésével alája rendelt Magyar Kamara) foglalkoztak közvetlenül az adó beszedésével, az állami uradalmak, bányák kezelésével. A birodalom pénzügyeit, költségvetését 1840-ig nem hozták nyilvánosságra. (A költségvetés a napóleoni háborúk óta állandóan deficitessé vált, a hiányt előbb papírpénz-, az 1816-os konszolidáció óta kamatozó államkötvények kibocsátásával fedezték.)

A pénz alapja a vert *ezüstforint* volt, amelyet *bécsi értékű forintnak, konvenció forintnak* is neveztek. A 18. század dereka óta kibocsátott papírpénz eleinte az ezüsttel egyenértékű volt, majd a napóleoni

háborúk korában a fedezetlen papírpénz-kibocsátás révén gyorsan elértéktelenedett. 1811-ben és 1816-ban leértékelték a papírpénzt, és lemondtak a papírpénz-kibocsátásról. A *bankjegykiadás* monopóliumát az 1816-ban alapított *Osztrák Bank* (formailag magántársaság) kapta meg. Ettől kezdve az ezüstforint és a bankóforint aránya állandósult. Egy ezüst forint két és fél papírförintot, *váltóforintot* ért. A forint váltópénze az (ezüst- vagy váltó-) *krajcár*; egy forint hatvan krajcárt tett ki. A kétféle pénzlábat, a régebbi, forgalomban maradt veréseket (tallérok, aranyak) és papírpénzeket, a nem tizedes alapú váltópénzt figyelembe véve, a korszakban nem volt könnyű kiigazodni a pénz világában — az elemi iskolák utolsó évében azonban foglalkozásokon tanították a pénzzel való bánást.

Működött még Bécsben néhány minisztériumszerű szakigazgatási szerv, amelyek hatásköre Magyarországra nem terjedt ki. Ilyen volt a *Rendőrminisztérium (Polizei-hofstelle)*, amely a rendőri szerveket, a besúgóhálózat működtetésére korlátozódó titkosrendőrséget (amely tehát nem volt „operatív” szerv) és a cenzúrát irányította. (Magyarországon nem volt rendőrség!) Az *Igazságügyi Udvari Hivatal (Justizhofstelle)* az igazságszolgáltatás adminisztratív irányítása mellett fellebbezési bírósággént is funkcionált.

A szakigazgatási kormányzati szervek mellett megtaláljuk Bécsben a *területi igazgatás* intézményeit is. Az örökös tartományok (az Itália és Magyarország nélküli területek) igazgatásának legfőbb szerve volt az *Egyesített Udvari Kancellária (Vereinigte Hofkanzlei)*, Magyarország ügyeiben a *Magyar Királyi*, Erdélyt illetően pedig az *Erdélyi Kancellária*. (Az olasz tartományoknak nem volt Bécsben kancelláriája, mivel ügyeit Milánóban teljes jogkörrel intézte az *alkirály*.)

Az ügyintézés nyelve — a latin nyelvű magyar és erdélyi kancelláriát nem számítva — mindenütt a német.

1806-ig működtek a Német-római Birodalom hivatalai, párhuzamosan folyvást tevékenykednek az udvartartás intézményei, azután a különböző lovagrendek, kitüntetések kancelláriái. A hivatalok hierarchiája, illetékességi köre jogvégzett ember számára is átláthatatlan volt. A köztisztviselők, nagyobb városok, egyházak ügyeik intézésére hivatalos intézőket, ún. *ágenseket* foglalkoztattak.

Nagyrányú átszervezésre csak 1848-ban került sor, amikor a magyar példát mihamar követve egyszemélyi vezetésű minisztériumokat szerveztek és létrehozták a koordinációs szervet, a minisztertanácsot.

A TARTOMÁNYOK HELYZETE

A birodalom területrészeinek nagysága, fejlettsége, jogi helyzete és nem utolsósorban történelmi múltja igencsak eltérő volt. Magyarország államjogi különállására és megőrzött rendi alkotmányosságára már utaltunk. A többi tartományt abszolutisztikus módon kormányozták. A rendiség schol nem szűnt meg teljesen, sőt, az újonnan szerzett tartományokban, pl. Galíciában is bevezették. A rendek jogai azonban elenyésztek. Szép egyenruhákban, vörös frakkjukban évente összegyűltek (ha az uralkodó egyáltalán kegyeskedett összehívni őket). Törvényeket azonban nem hozhattak, csak *kérelmeiket* terjeszthették az uralkodó elé (*Postulaten*). A kérelmező tartománygyűlések (*Postulaten Landtag*) nem léphették túl az „illendőség” határait, különben zord megrovásban, hosszú ideig tartó feloszlításban lett részük. Elvi joguk volt az adómegajánlás, éspedig tíz esztendőre előre (ekkoriban Hollandia országgyűlése is tíz évre előre ajánlott adótl), de egyszerűen elképzelhetetlen volt, hogy az elébük terjesztett javaslatot ne hagyják jóvá. „Hozzjárulni, de nem kezdeményezni” — jelölte ki működési körüket Metternich. A rendiségnek központi, birodalmi szervei természetesen nem voltak. Léteztek vagy megteremtődtek a tartományok nagyobb keretei: Csehország, Morvaország, Szilézia együtt alkotta a *Vencel-korona országait*. 1836-ban cseh királykoronázásra került sor. Lombardia és Velence királysága is koronás királyt kapott 1837-ben. (A két koronázás a magyar királykoronázás *leértékelésére* irányuló gesztus volt: bizonyítani akarták, hogy nemcsak a Magyar Királyság igényelhet koronázást.) Azután Galícia és Bukovina, továbbá Tirol és Voralrberg kormányzata is sokáig egyesítve maradt.

A tartományok igazgatása a központilag kinevezett hivatalnokokon nyugodott, a rendeknek itt sem volt beleszólásuk (bár a magasabb posztokat természetesen a nemesség tagjai töltötték be). Az igazgatás élén a *tartományi főnök* (*Landeshauptmann*) állott. (Csehországnak *fővágrófia*, Galiciának *kormányzója*, a Lombard–Velencei Királyságnak *alkirálya* volt.) A magyar megyékhez vagy járásokhoz hasonló kisebb területi igazgatási egységek azonban nem léteztek. Alsó, helyi szinten — a városoktól eltekintve — a földesurak gyakorolták az államigazgatást: a nagy uradalmak bíraskodtak, igazgattak, adminisztráltak. A közigazgatás és a földesúri gazdaság összefonódása különösen nehézzé tette, hogy a hatalom birtokosai a jobbágy-

reform gondolatával megbarátkozzanak. Az alattvalói és a földesúri függés összefonódottsága folytán jobbágyreform esetén az egész államigazgatás átalakításra szorult volna, s a viszonyok ilyen radikális bolygatását nem merték vállalni.

A hasonló adminisztratív-államjogi helyzet elfedi a tartományok gazdaságának és társadalmának roppant különbségeit. Kezdetben a legfejlettebbek az olasz tartományok voltak. Az 1830-as években megkezdődött az ipari forradalom Csehországban és Alsó-Ausztriában (Bécs és környéke). Tirol archaikus paraszti viszonyai a parasztok rendi képviseleti jogával társultak, Galícia gazdasági elmaradottsága társadalmi-műveltségi visszamaradottsággal kapcsolódott össze. A nemzetiségi, felekezeti, társadalmi tagoltság nemcsak a tartományok között, hanem az egyes tartományokon belül is megjelent. Csehország lakosságának több mint egyharmada német volt, Galiciát lengyelek, rutének, zsidók tették népe ssé és így tovább.

Tartományi szinten a 19. század első felében egyedül az olasz tartományokban bontakozott ki elszakadási mozgalom. Ezért itt állomásozott a birodalom hadseregének zöme. Az olasz mozgalmak (*carbonarik*) elleni hatalmi elnyomás érte el egyedül azt a mértéket, hogy a nyugat-európai liberális közvélemény megkérdőjelezze a Habsburgok ottani uralmának jogosságát. — Nem az elszakadást, hanem Magyarország polgári átalakulását, s vele a birodalom belső viszonyainak újjárendezését tűzte ki viszont céljául az 1830-as években kibontakozó magyar reformmozgalom — az igazi kihívás innen érte a merev, megteremtőjéről inkább metternichinek, semmint habsburginak nevezett rendszert.

GERGELY JENŐ

Egyházipolitikai törvények Magyarországon a polgári korban (1848–1948)

Az egyházipolitikai törvények az egyes egyházak és felekezetek jogállását, egymáshoz és az államhoz való viszonyát szabályozzák. De számos vonatkozásban kiterjednek az állampolgár és a vallási közösség, illetve az állampolgár és az állam viszonyára is. Az egyházipolitikai törvényjavaslatokat a vallás- és közoktatásügyi miniszter az igazságügy-miniszterrel együttesen dolgozta ki és terjesztette be az országgyűlésben. Végrehajtásukról is hasonlóképpen történt gondoskodás.

Az állam és az egyházak – elsősorban a katolikus egyház – kapcsolatainak ezen túlmenő, részint ezt meghaladó mozzanata az ún. *főkegyúri jog* és annak az alkotmányos körülmények közötti gyakorlása. A magyar királyok a főkegyúri jogot Zsigmond óta (a konstanzi bulla megszerzése) folyamatosan gyakorolták. Ennek számos jogosítványa közül a legfontosabb a katolikus főpapok kinevezése, egyházmegyék felállítása, megosztása, szerzetesrendek betelepítésének engedélyezése, az egyházi vagyon felügyelete volt. A felelős magyar minisztérium megalakulása óta (lásd 1848:III. tc.) a király a főkegyúri jogot a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon keresztül gyakorolta. A kinevezések személyi előkészítésében fontos szerep jutott a király személye körüli miniszternek is. Itt jegyezzük meg, hogy a koronás király visszavonulása (IV. Károly 1918-as eckartsau nyilatkozata) után az Apostoli Szentsték magához vonta a főkegyúri jog legtöbb jogosítványát. A kormányzói jogkör – többszöri kiterjesztése után sem tartalmazta a főkegyúri jogot.

*

Az állam és az egyházak közötti viszony polgári jogi alapjait az 1848-as áprilisi törvények rakták le. Az egyes törvények időrendben haladva:

1848:III. tc.: *A független felelős magyar minisztérium alakításáról* (1848. ápr. 11.)

7. §. „Az érsekek, püspökök, prépostok s apátoknak kinevezése mindig az illető felelős magyar miniszter ellenjegyzése mellett, egyenesen ő felségét illeti.” Ez tehát a főkegyúri jog alkotmányos gyakorlását szabályozta.

1848:XIII. tc.: *A papi tized megszüntetéséről*

Az egyházi rend a papi tizedről minden kárpótlás nélkül lemondván, az ország rendei ezen „haza oltárán tett áldozatot örök emlékezet okáért törvénybe iktatják”. Ahol e lemondás az alsópapság megélhetését érintette, ott a király (az állam, minisztérium) illő ellátásról (kongrua) gondoskodik. (A kongrua kérdésére még visszatérünk.)

Az áprilisi törvények közül témánk szempontjából a legjelentősebb a XX. tc. volt.

1848:XX. tc.: *A vallás dolgában*

1. §. Az unitárius vallás törvényesen bevett vallás.
2. §. A törvényesen bevett vallásfelekezetek között különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság áll fenn.
3. §. Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi költségek által fedeztessenek.
4. §. A bevett vallásfelekezetek iskoláiba járhatás, valláskülönbség nélkül, mindenkinek kölcsönösen megengedtetik.
5. §. A minisztérium rendelkezni fog, hogy a bevett vallásokat követő katonák saját vallású tábori lelkésszel láttassanak el.
6. §. Az 1848:III. tc. hatálya a görög nem egyesült vallásúakra (ortodox keleti keresztény, görögkeleti – G. J.) is kiterjed.
8. §. Az ortodoxoknak önkormányzat alakításához jogot biztosít.

Ettől kezdve bevett felekezet: a latin, görög és örmény szertartású római katolikus, ortodox, evangélikus, református, unitárius. Az 1848:XX. tc.-t nem hajtották végre maradéktalanul, a jogi egyenlősítést nem követte a vagyoni egyenlősítés, a katolikus egyházi nagybirtok szekularizálása és az egyházak állami költségvetésből való fenntartása. A polgári korban a protestánsok e törvény végrehajtását eredménytelenül sürgették; majd csak a szocialista hatalom „egyenlősíti” őket azzal, hogy mindegyik egyházat „államosítja”.

Az 1848–49-es polgári forradalom törvényhozása az utolsó pillanatban alkotta meg a zsidók egyenjogúsításáról szóló törvényt.

1849. IX. tc.: *A zsidóság politikai és vallási egyenjogúsításáról* (1849. júl. 28.)

1. §. „A hazának polgárai közt vallásbeli különbség, jog és kötelesség tekintetében különbséget nem tévén, ezen elv szerint kijelentik, miképp a magyar álladalom határain belül született vagy törvényesen megtelepedett Mózes vallású lakos mind azon politikai s polgári jogokkal bír, melyekkel annak bármely hitű lakosai bírnak.”

2. §. A betelepülésről szól.

3. §. Lehetséges és érvényes a zsidók és keresztények közötti polgári házasság.

4. §. A belügyminiszter hatáskörébe utalja a zsidó világi és egyházi személyekből álló testület (kongresszus) összehívását, amely az izraelita hitelvek tisztázására és országos szervezet megalkotására hivatott. (A törvényt a szabadságharc bukása miatt nem hajtották végre.)

Az abszolutizmus időszakában az uralkodó egyházpolitikai döntései a katolikus egyház államegyház státusának visszaállítása irányába mutattak.

1855. aug. 18. *Oszták birodalmi konkordátum*: I. Ferenc József oszták császár és IX. Pius pápa 36 pontból álló konkordátumot kötött. Szabályozza a katolikus egyház helyzetét a birodalomban. Az uralkodó lemond a placetumról, biztosítja az egyházi javak autonóm igazgatását, egyházi tulajdonná nyilvánítja a vallás- és tanulmányi alapok magyarországi birtokait, a közoktatást teljes egészében a katolikus egyház igazgatása alá helyezi. A konkordátum – mivel azt magyar törvényhozás soha nem cikkelyezte be – nálunk nem volt érvényes. A kiegyezés után sem emelkedett törvénné. A Szent-szék és az uralkodó közötti konfliktus az I. Vatikáni Zsinat (1869–70) és az infallibilitás körül a placetum felújításához vezetett. 1874. május 7-én az oszták egyházpolitikai törvények szentesítésével a konkordátumot Bécs egyoldalúan felmondta.

1859. szept. 1. *Ferenc József kiadja az ún. protestáns pátenst*. A császári nyílt parancs a két hitvallású evangélikus (evangélikus és

református) egyház belső szervezetét, iskolai és oktatásügyeit és államjogi helyzetét illetően, Magyarországra, Horvátországra–Szlavóniára, a vajdaságra és a temesi bánságra, a katonai határőrvidékre érvényes, de Erdélyre nem! Új egyházkormányzati beosztást akart felállítani, átszabva az egyházkerületeket. Nem engedte a törvényes választást, hanem a superintendenseket kinevezte. Az ellene indult országos tiltakozó mozgalom politikai jellegűvé vált. 1860. május 15-én ezért hatályon kívül helyezték.

A legjelentősebb egyházpolitikai törvények a dualizmus idején születtek. Ezek nyomán Magyarországon megvalósult a vallás- és lelkiismereti szabadság.

1867. XVII. tc.: *Az izraeliták egyenjogúsításáról polgári és politikai jogok tekintetében* (1867. dec. 27. szentesítés)

1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottak nyilvánítanak.

2. §. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezzel megszüntetetik.

A törvény nagymértékben hozzájárult a zsidók emancipálódásához és asszimilációjához, ami a polgári fejlődést segítette elő.

1868. LIII. tc.: *A törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonosságáról* (1868. dec. 8.)

1. §. „A törvény által megállapított föltételek és formaságok megtartásával mindenkinek szabadságában áll más hitfelekezet kebelébe, s illetőleg más vallásra áttérni.” (Áttérni a 18. életév betöltése, nőnél férjhezmenetel után szabad.)

11. §. Vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt érvényesen köthetők.

12. §. A vegyes házasságból származó gyermek közül a fiúk atyjuk, s a leányok anyjuk vallását követik. A törvény az egyenjogúság szellemében mondta ki azt az alapelvet, hogy az állami és községi szubvenciók a hívek számaránya szerint osztandók szét. Lehetővé tette vegyes házasság esetén a reverzális adását. A törvény az 1848:XX. tc.-en alapult, de továbbra sem terjedt ki a zsidókra, mert az nem lett bevett felekezet, tehát a keresztény–zsidó vegyes házasságot nem tette lehetővé, és a keresztény vallásból izraelitába lépést sem, hanem csak fordítva: a zsidó keresztelkedhetett meg. (Ezt kiegészíti

az 1868: LIV. tc. a polgári perrendtartásról, amelynek 22. §-a szerint a házasságok és a vegyes házasságok érvényessége és felbontása az egyházi bíróságok elé tartozik!)

A polgári körben az egyházak szerves részét képezték a törvényhozásnak, amelyben nem pártállás, hanem hivatásuk szerint vettek részt.

Az egyházak kapcsolódása a hatalomhoz, a főrendiházban a következő volt:

1885: VII. tc.: *A főrendiház szervezetének módosításáról* (1885. ápr. 25.)

I. rész B) Méltóságuk, illetve hivataluknál fogva, egyházi tisztük tartama alatt tagjai a főrendiháznak:

a) a magyar szent korona országainak latin és görög szertartású egyháznagyjai, jelesen = Magyarország hercegprímása és a többi érsekek (egri, kalocsai és zágrábi latin, gyulafehérvár–fogarasi görög szert. érsek), továbbá a megyéspüspökök (boszna–szerémi vagy diakovári, győri, rozsnyói, nagyvárad, pécsi, zeng–modrusi, váci, erdélyi, szombathelyi, besztercebányai, nyitrai, kassai, szatmári, veszprémi, csanádi, székesfehérvári, szepesi latin szert., nagyvárad, lugosi, szamosújvári, eperjesi, munkácsi, körösi görög szert., össz. = 23), és a szintén a magyar király kinevezésétől függő nándorfejérvári és tinnin-i (knín-i) felszentelt püspök; végre a pannonhalmi főapát, a jászói prépost és az aurániai perjel (összes katolikus: 30 fő)

b) a görögkeleti egyház (ortodox) nagyjai: a szerb pátriárka (együttal ő a karlócai érsek-metropolita), a román metropolita (együttal a nagyszebeni érsek) és a megyéspüspökök (az aradi, temesvári, verseci, karánsebesi, pakráci, károlyvárosi, budai, bácsi) (összesen 10 fő)

c) a református egyház hivatalban legidősebb 3 püspöke, illetve hivatalban legidősebb 3 főgondnoka; az evangélikus egyház egyetemes egyházi és iskolai felügyelője és hivatalban 2 legidősebb kerületi felügyelője, illetve hivatalban legidősebb 3 püspöke; az unitárius egyház hivatalban idősebb püspöke vagy főgondnoka (összesen 13 fő)

A reformot követően a főrendiháznak már nem voltak tagjai a katolikus címzetes püspökök (csak a megyéspüspökök), viszont helyet kaptak a protestáns egyházak vezetői, akik addig nem voltak tagok. (Az izraelita felekezet az 1895-ös recepciót követően sem kapott helyet a főrendiházban.)

A főrendiház helyébe a Horthy-korszakban a felsőház lépett.

1926: XXII. tc.: *Az országgyűlés felsőházáról* (1926. nov. 15.)

4. §. B) Az egyházi személyek közül méltóságuk vagy hivataluk alapján és tartama alatt tagjai a felsőháznak =

1. a javadalmukba beiktatott latin és görög szertartású római katolikus egyháznagyok, mégpedig Magyarország hercegprímása, a kalocsai és az egri érsek, a csanádi, hajdúdorogi, győri, pécsi, székesfehérvári, szombathelyi, váci, veszprémi megyéspüspökök (összesen 11); a pannonhalmi főapát, a hazai két premontrei rend főnökei (a jászói és a csornai prépost), a zirci apát, a kegyes tanító rend magyar főnöke és a székesfőkáptalanok (esztergomi, egri, kalocsai) nagyprépostjai (valamennyi összesen 19 fő),

2. a református egyház hivatalban legidősebb három püspöke és főgondnoka,

3. az evangélikus egyház egyetemes egyházi és iskolai felügyelője és hivatalban legidősebb kerületi felügyelője, valamint hivatalban legidősebb két püspöke,

4. az unitárius egyház hivatalban idősebb egyik elnöke (a püspök vagy a főgondnok),

5. a budai ortodox püspök,

6. az izraelita felekezet képviselőjére a hitközségek által életfogytigra választott két rabbi (egy ortodox és egy neológ). (Összes egyházi = 33 fő)

A területi revízió folytán visszakerült egyházi főméltóságok is tagok lettek 1938 után.

*

A liberális egyházpolitikai törvényhozás csúcspontját az 1894–95. évi egyházpolitikai törvények jelentették, amelyek lényegüket tekintve ma is érvényben vannak. Ezek a szentesítés sorrendjében:

1894: XXXI. tc.: *A házassági jogról* (1894. dec. 18.)

29. §. „A házasságot polgári tisztviselő előtt kell megkötöni.” Polgári tisztviselő: az anyakönyvvezető, a törvényhatóság első tisztviselője, a főszolgabíró, a polgármester, a diplomáciai képviselő. A polgári kötés kötelezővé tétele nem volt akadálya az egyházi házasságkötésnek, de a törvény előtt csak a polgári kötés volt jogérvényű, a csak egyházi nem. Kialakult szokás szerint általában előbb a pol-

gári házasságkötésre került sor, majd közvetlenül utána az egyházira. A törvény a házasság felbontásának lehetőségeit igen szigorúan szabta meg.

1894:XXXII. tc.: *A gyermekek vallásáról* (1894. dec. 18.)

1. §. A bevett vagy törvényesen elismert különböző felekezetű házasulók házasságkötésük előtt megegyezhetnek arra nézve, hogy gyermekeik valamennyien az atya vagy az anya vallását követik (reverzális). Ezt hatóság előtt aktaszerűen, okmányba foglaltan kell tenniük.

2. §. Ha reverzális nincs, „a gyermekek szülőik vallását nemők szerint követik, illetve abban neveltetnek, amennyiben ez a vallás a bevettek vagy törvényesen elismertek közé tartozik.”

5. §. A törvénytelen gyermek anyja vallását követi, amennyiben az bevett vagy elismert.

1894:XXXIII. tc.: *Az állami anyakönyvekről* (1894. dec. 18.)

1. §. A születések, házasságok és halálesetek közhitelű nyilvántartására és tanúsítására kizárólag a jelen törvény értelmében arra hivatott közegek által vezetett állami anyakönyvek szolgálnak. Anyakönyvi hivatalt minden önálló közigazgatási egységben (alsó foka a község) fel kellett állítani. A születési anyakönyvi bejegyzés pl. ezeket tartalmazza: a bejelentő családi és utóneve, állása (foglalkozása), lakhelye, a gyermek születésének helye, ideje (év, hó, nap), neme, utóneve, a szülőknek (törvénytelen gyermek esetén az anyának) családi és utóneve, vallása, állása (foglalkozása), lakhelye, születési helye és életkora.

1895:XLII. tc.: *Az izraelita vallásról* (1895. okt. 18.)

1. §. Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilváníttatik.

2. §. Az 1868:LIII. tc. 18., 19., 20., 21. és 23. §-i rendelkezései az izraelita vallásúakra is kiterjesztetnek. (Ezek a paragrafusok a bevett vallások viszonzosságát konkretizálták.)

3. §. Lelkész (rabbi) és hitközségi elöljáró az izraelita felekezetnek csak olyan tagja lehet, aki magyar állampolgár, és aki képesítését Magyarországon szerezte.

Ezzel a törvénnyel teljessé vált az emancipáció, felgyorsult a zsidóság kettős identitásának — magyar és zsidó voltának — kibontakozása.

1895:XLIII. tc.: *A vallás szabad gyakorlatáról* (1895. nov. 22.)

1. §. Mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást, és azt az ország törvényeinek, valamint a közérkölciség kívánalmainak korlátai között külsőképpen is kifejezheti és gyakorolhatja. Senkit sem szabad törvényekbe nem ütköző vallási szertartás gyakorlásában akadályozni, avagy hitével nem egyező vallási cselekmény teljesítésére kényszeríteni.

2. §. A polgári és politikai jogok gyakorlására való képesség a hitvallástól teljesen független.

3. §. Vallási hite vagy egyházi szabályai senkit sem menthetnek föl törvényen alapuló bármely köteleesség teljesítésétől.

4. §. Egyházi fenyték nem alkalmazható senki ellen abból az okból, mivel az illető törvényben rendelt valamely polgári köteleseget teljesítette, vagy törvényben tiltott valamely cselekvést nem vitt véghez, vagy pedig mivel törvény által engedett polgári jogait gyakorolta.

5. §. Valamely vallásfelekezetből kilépni, vagy valamely vallásfelekezetbe belépni mindenkinek szabad a törvényekben meghatározott feltételek alatt. (Ez tette lehetővé a felekezeten kívüliséget.)

Az elismert felekezet jogállás elnyeréséhez szükséges: legalább egy működő hitközség megléte, hitéletükre vonatkozó szervezeti szabályzat bemutatása a VKM-nek. Így jött létre a bevett, a törvényesen elismert és a túrt felekezetek háromfázisú koordinált rendszere.

— *Bevett felekezetek*: latin, görög és örmény szertartású római katólikus, ortodox, evangélikus, református, unitárius, izraelita.

— *Elismert felekezetek*: 1905-től baptista (VKM-rendelettel), 1916-tól az iszlám (1916:XVII. tc.-vel).

— *El nem ismert vagy túrt felekezetek (szekták)*. (Ezek az egyesülési és gyülekezési jog általános szabályai szerint működhetnek.)

A századfordulón a vallásszabadság kiteljesedésével egyidejűleg ismét felerősödött a protestánsok törekvése a bevett felekezetek vagyoni egyenlősítésére. Ennek eredményeként születtek meg a lelkészi javadalmakat szabályozó törvények.

1898:XIV. tc.: *A lelkészi jövedelemkiegészítésről (kongruáról)* (1898. júl. 15.)

Az 1898. jan. 1-ig rendszeresített lelkészi állások jövedelmét az állampénztár terhére évi 1600 (lelkészé), ill. 800 (segédlelkészé) koronára egészítik ki. A teljes kongruát csak az előírt lelkészi képesítéssel

rendelkezők kaphatták, egyébként csak fél kongruát (az említett összegek felét). A kongruát csak a bevett felekezetek lelkészei kapták. A törvény nem vonatkozott a katolikus lelkészekre, mert azok kongruáját külön rendezték.

Ezt a törvényt az 1909: XIII. tc. módosította, a kongruát kiterjesztette a katolikusokra is, azzal a megkötéssel, hogyha a katolikus nagyjavadalmasok évi 700 ezer, a vallásalap évi 1,2 millió koronát fizet be a kongrua-alapba. (Ezt a Horthy-korszakban enyhítették. Akkor a nagyjavadalmasok a katolikus kongrua-szükségletnek mindössze 2/32-ed részét fizették be, 13/32-ed részt a vallásalap, 17/32-ed részt a költségvetés állt.)

Az 1918-as Károlyi-féle polgári demokratikus köztársaság az 1894–95. évi liberális egyházpolitikai törvényeket továbbfejlesztve lépéseket tett az állam és az egyházak elválasztása, a szeperáció felé.

1919: V. néptörvény: A vallásügyi és a közoktatásügyi igazgatásról (1919. jan. 23.)

1. §. „A vallásügyi és a közoktatásügyi igazgatás ezentúl elkülönítetik, és a fennálló Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium helyébe önálló vallásügyi és önálló közoktatásügyi minisztérium állítatik fel.” (A közoktatásügyi miniszter Kunfi Zsigmond, a vallásügyi Vass József tárca nélküli miniszter lett.)

A Tanácsköztársaság idején közzétett idevonatkozó rendeletek formálisan elválasztották az államot az egyháztól és kimondták a vallás- és lelkiismereti szabadság biztosítását, ám a gyakorlatban nem ez, hanem az egyházak totális állami ellenőrzés alá helyezése, esetenként üldözése valósult meg pár hónapig.

1919–1945 között nem születtek az 1918 előttihez képest kardinális egyházpolitikai törvények. Formáljogilag tehát továbbra is érvényben voltak a liberális egyházpolitika közjogi alapjai, ám a különböző alacsonyabb szintű jogszabályok (rendeletek) és maga a politikai gyakorlat ezeket számos téren komolyan megsértette, hogy csak az 1920-as numerus claususra vagy az 1938 után hozott ún. zsidótörvényekre és ezekhez kapcsolódó rendeletek tömegére utaljuk.

1919 után a magyar kormányok egyik fő törekvése volt, hogy valamilyen formában érvényt szerezzenek a korábbi főkegyúri jogból eredő beleszólási lehetőségnek a Rómától függő főpapi kinevezé-

sekbe. (Annak elfogadtatása ugyanis, hogy a főkegyúri jog a Szent Korona, azaz a magyar állam jogosítványa, a Vatikánban nem sikerült.) Hosszas tárgyalások után 1927-ben a Bethlen-kormány a magyar katolikus egyház kiemelkedően fontos közéleti, oktatási, sőt, politikai és gazdasági szerepére is hivatkozva elérte, hogy ebben a kérdésben kompromisszumos megoldás szülessen. Gasparri bíboros államtitkár és gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter szóbeli megállapodását – 1927. március 24. – az esetleges későbbi félreértések vagy félremagyarázások elkerülése végett az államtitkár 1927. május 10-én írásba foglalva is átadta a szentszéki magyar követnek. Ezt a dokumentumot *intesa semplice*ként (köztes megállapodásként) emlegették. Mivel a főpapi kinevezések egészen 1944-ig ennek megfelelően történtek, az alábbiakban szó szerint közöljük:

I.

Ha a tábori püspök kinevezéséről van szó:

1. A jelölt kiválasztása a Szentszéknek illeti meg, amely egyedül illetékes megítélni, hogy az illető személy alkalmas-e gyakorolni egy püspök sajátos funkcióit.

2. Ez nem zárja ki, hogy mielőtt a kiválasztás a Szentszék részéről megtörténne, a kormány egy tagja ne folytathatna bizalmas és titkos megbeszélést a pápai reprezentánssal, mely alkalommal előadhatná azt, amit szükségesnek vagy hasznosnak tart tudatni e tárgyban, és ha akarja, megjelölheti azokat a személyeket, akik a kormány szerint legalkalmasabbak volnának ezen hivatal betöltésére. Fenntartva marad azonban a Szentszéknek a szabad választás akár a kijelölt, akár pedig rajtuk kívüli személyek közül.

3. Ha a Szentszék a kijelölteken kívül eső személyt választ, akkor a kinevezés előtt meg fogja kérdezni a kormányt, hogy az illető ellen kifogása van-e, és a kormány nemcsak politikai és erkölcsi okokat hozhat fel, ha vannak ilyenek, hanem olyan okokat is, melyek csak egy tábori püspökre nézve érvényesek, pl., hogy a kiválasztott személyt nem látja szívesen a vezérkari főnök, kinek bizalmát pedig a tábori püspököknek élveznie kell. Fenntartatik azonban a Szentszéknek a felhozott kifogások ellenőrzésének és értékelésének joga.

4. Ha a Szentszék a kormány által kijelölt személyek egyikét választja, elég lesz az egyszerű közlés a megtörtént választásról.

II.

Ha egy megürült egyházmegye püspökének kinevezéséről van szó:

1. A jelölt kiválasztása a fenn megjelölt oknál fogva a Szentszékét illeti meg.

2. Ebben az esetben is a kormánynak egy tagja, mielőtt a kiválasztás a Szentszék által megtörtént volna, úgy mint fent, bizalmas és titkos beszélgetést folytathat a pápai reprezentánssal, mely alkalommal előadhatja az illető egyházmegye különleges szükségleteit, egyúttal megjelölheti azokat a személyeket, akik a kormány szerint alkalmasak volnának, azonban mindig fenntartva marad a Szentszéknek a jelölt szabad kiválasztása.

3. Ha ez a választás a kijelölteken kívüli személyre esik, a Szentszék meg fogja kérdezni a kormányt, hogy a kiválasztott személy ellen van-e politikai természetű okból kifogása.

4. A politikai természetű okokon kívül a kormány magánjellegű súlyos és esetleg nem ismert ellenokokat is közölhet a Szentszékkel, pl., ha a kormánynak tudomása van, hogy a jelölt a jelenben vagy a múltban irreguláris viselkedést tanúsított, vagy olyan adósságokkal van terhelve, melyeket saját személyes pénzforrásaiból nem fog tudni soha megfizetni, vagy nem bír azokkal a személyes tulajdonságokkal, melyeket az egyházmegye különleges helyzete megkíván. Úgy, mint fenn, fenntartva marad azonban a Szentszéknek ezen és hasonló okok ellenőrzésének és értékelésének joga.

5. Ha ellenben a Szentszék választása olyan személyre esik, akit a kormány már kijelölt, úgy ebben az esetben is elegendő lesz egyszerű közlés.

III.

Ha a kormány az I., II. alatt említett bizalmas, titkos megbeszélést akarja, ennek rövid idővel a sedis vacantia beállta után kell megtörténnie, vagy két hónapos határidőn belül, melynek leteltével a Szentszék minden további nélkül megejti a kiválasztást az I. és II. alatti kérdéstevés tekintetében.

IV.

A magyar kormány több ízben kifejezte a Szentszék előtt a régi praesentatio privilegium visszaszerzésének óhaját, de én mindig

ismételtem, hogy a Szentszék nem engedélyez többé hasonló privilégiumokat olyan kormánynak, mely azokkal nem bír, mert a tapasztalat azt mutatta, hogy ez a polgári hatóságnak tárgyi incompetenciája mellett végül is mindig káros az egyházra és ezáltal a nemzetre is, még a kormány esetleg jó intenciói ellenére is.

*

A már említett zsidótörvények egyházpolitikai folyománya volt az izraelita felekezet addig élvezett bevett jogállásának a megváltoztatása.

1942:VIII. tc.: *Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról* (1942. júl. 19.)

A rövid törvénycikk hatályon kívül helyezte az 1895:XLII. tc.-t, amely az izraelita felekezet bevett felekezetté nyilvánításáról szólt, és azt ismét „elismert felekezetnek” nyilvánította.

A zsidótörvények közül a harmadik, az 1941:XV. tc. formáljogi-
lag részben módosította az 1894:XXXI. tc.-t a házassági jogról, amennyiben részint a házasságkötés előtt kötelező orvosi vizsgálatot írt elő, részint megtiltotta az eddigi zsidótörvények értelmében zsidónak minősülő állampolgárok és keresztények között a házasságkötést.

*

1945 után a koalíciós korszakban — amíg a kommunista párt nem állt elő nyíltan az egyház- és vallásellenes törekvéseivel — az alaptörvények tartalmazták a vallás- és lelkiismereti szabadság biztosítását, illetve felszámolták azokat a törvényeket és jogszabályokat, amelyek ezt sértették.

1946:I. tc.: *Magyarország államformájáról* (1946. jan. 31.)

A köztársasági államformáról szóló törvény preambuluma kimondta, hogy a Magyar Köztársaság állampolgárainak elidegeníthetetlen joga a vallás szabad gyakorlása.

Nem kimondottan egyházpolitikai kérdés volt, mégis említést érdemel az 1946:XXV. tc. „A magyar zsidóságot ért üldöztetés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről” (1946. okt. 3.). Hasonlóképpen a trianoni békeszerződés becikkelyezéséről szóló

törvényhez, melynek része volt a Népszövetség alapokmánya, az 1947-es párizsi békeszerződés becikkelyezése is tartalmazta az ENSZ alapokmányát, illetve természetesen benne szereplő vallás- és lelkiismereti szabadság biztosításának a kötelezettségét.

Amint az 1947. augusztusi választások után felgyorsult a polgári társadalmi és politikai viszonyok felszámolása, sor került a liberális egyházpolitikai alaptörvények fokozatos felszámolására is. Formálisan a felekezetek egyenjogúsítása jegyében született az

1947:XXXIII. tc.: *A bevett és az elismert vallásfelekezetek között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről* (1947. dec. 23.)

1. §. „A törvényből vagy más jogszabályból eredő mindazokat a különbségeket, amelyek a bevett és a törvényesen elismert vallásfelekezetek hátrányára fennállnak, meg kell szüntetni.”

A törvény nem sorolta fel pozitívan a bevett felekezetek (katolikus, református, evangélikus, unitárius és ortodox) addigi előjogait, az elismertekhez képest élvezett kiváltságait. Azt sem mondta meg, hogy az elismertek ekkor az izraelita, a baptista és az iszlám vallás volt csak. A többi kiségyház, szabadegyház vagy szekta ezt követően lett törvényesen elismert — mert ez a jogszabály megszüntette a „túrt” felekezet státust is, hiszen eszerint csak kétféle jogállás létezett: a törvényesen elismert, illetve a törvényesen el nem ismert felekezet. Erre a törvényre hivatkozó rendeletek azután radikálisan felszámolták a történelmi keresztény egyházak addigi jogait. Így ez elsősorban a három nagy egyház: a katolikus, a református és az evangélikus ellen irányult.

Az 1848 őszén a református, unitárius, evangélikus és izraelita felekezet és a kormány között megkötött egyezmények nem voltak törvények, és jellegüknél fogva már nem a polgári egyházpolitika részét képezték, hanem a proletárdiktatúra egyházpolitikáját „alapozták” meg. Az állam és az egyházak elválasztását, a szeparációt végül is az alkotmány mondta ki.

1949:XX. tc.: *A Magyar Népköztársaság alkotmánya* (1949. aug. 18.)

54. §. „A Magyar Népköztársaság biztosítja az állampolgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának a jogát. A lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól.”

A szovjet alkotmányból átvett paragrafus azonban a valóságban éppen ellenkező törekvések „legitimálója” lett: az egyházak totális állami ellenőrzés alá kerültek, s a hatalom végcélja — a szocializmus teljes „felépítésével” egyidejűleg — az egyházak és a vallás felszámolása lett.

Forrás: A Magyar Törvénykönyv megfelelő helyei; Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp., 1966.

IZSÁK LAJOS

Választójog és parlamentarizmus Magyarországon (1944–1990)

1944 végére, 1945 elejére sajátos helyzet alakult ki Magyarországon. Az ország nagyobb része már felszabadult a német megszállás és a nyilas uralom alól, de ezzel újból megszállt országgá vált, kisebb részén viszont még dúlt a háború. „Ebben a helyzetben – Bibó István szavaival – a magyar demokrácia első hónapjainak az egyik legimpozánsabb teljesítménye volt az, ahogyan egy katonailag megszállt, háborús hadszíntérként szereplő országban, ahol helyi igazgatás nem volt, érvényes jogszabályok nem voltak... egy hét alatt, komoly népi gyökerekkel bíró nemzetgyűlést tudtak összehívni.” Bibó gondolatmenetét folytatva, de azzal egyetértésben „Lehetett humorizálni magán a választási eljáráson, lehetett azon csúfolódní, hogy ezen az úton milyen kevésbé dekoratív képviselők is bejutottak az újjászülető magyar demokrácia első törvényhozó gyűlésébe, lehetett kifogásolni, hogy egyben nehezen megközelíthető községek kimaradtak a nemzetgyűlésből, lehetett háborogni, hogy a mindenkifelett aktív kommunista párt lényegesen több képviselőt küldött, mint amennyi párthívei arányszámának megfelelt volna. Azonban akárhogy történt is, mégis együtt volt egy olyan nemzetgyűlés, amely lényegtelen hiányoktól és lényegtelen aránytalanságoktól eltekintve, egészében teljes joggal hivatkozhatott arra, hogy a felszabadított Magyarország minden vidékét és az antifasiszta front minden pártját képviseli, jogosult tehát az ország nevében nyilatkozni és kötelezettséget vállalni. Az ily módon összeült nemzetgyűlés 1944. december 21-én a nemzeti szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította magát, és kijelölte az Ideiglenes Nemzeti Kormányt.”

1944. december 22-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány „megválasztásával” együtt a nemzetgyűlés egy 22+1 tagú Politikai Bizottságot is választott. Ez önmaga jellegét és hatáskörét, funkcióját abban látta, hogy „nem más, mint egy kis nemzetgyűlés”. A létszáma

az 1945-ös nemzetgyűlési választások után 35+1 főre emelkedett. A nemzetgyűlés Politikai Bizottságában vezető politikai személyiségek, illetve a pártok „erős” emberei vettek részt, pl.: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Révai József, Kádár János, Rajk László (MKP), Nagy Ferenc, Kovács Béla, Varga Béla, Sulyok Dezső, Tildy Zoltán (FKGP), Farkas Ferenc, Kovács Imre, Sz. Szabó Pál (NPP), Szakasits Árpád, Kéthly Anna, Szeder Ferenc (SZDP)... stb. Elnöke a nemzetgyűlés, majd az országgyűlés mindenkori elnöke volt: így 1944–45-ben Zsedényi Béla, 1945–46 fordulóján Nagy Ferenc, majd miniszterelnökké történt kinevezése után Varga Béla. Ez az „intézmény” 1949-ig az alkotmánytörvény (1949:XX. tc.) életbelépéséig állt fenn, illetve működött. Igen széles körű politikai döntéselőkészítő és ellenőrző, valamint törvényalkotó jogokkal rendelkezett. Ezért kezdettől fogva háttérbe szorította a parlamentet, jelentősen szűkítette, korlátozta annak politikai hatalmát és funkcióját. Sőt, 1946. február 1-től a köztársasági elnök jogkörét is szűkítette. Pl.: a köztársasági elnök a kormány elnökét csak a Politikai Bizottság „meghallgatása” után nevezhette ki és menthette fel. E testület 1949-ben úgy szűnt meg, hogy az alkotmány a köztársasági elnöki intézményt és az országgyűlés Politikai Bizottságát „összeházasította” és kollektív államfői testületként létrehozta a 20+1 tagú Elnöki Tanácsot. Ez a testület viszont törvényerejű rendeleteket hozott, illetve bocsáthatott ki, ami a parlament törvényalkotó funkciójának folyamatos korlátozását biztosította a későbbiekben.

1945 őszének egyik legfontosabb belpolitikai eseménye a nemzetgyűlési választások megtartása (november 4.) volt. Az 1945:VIII. tc. értelmében minden 20. évét betöltött magyar állampolgár választó és választható volt. A választójogi törvény, Budapestet is beleértve, 16 választókerületre osztotta fel az országot és minden 12 000 érvényes szavazatra 1 mandátum juttatását írta elő. Nem gyakorolhatták választójogukat a korábban feloszlott pártok és szélsőjobboldali szervezetek országos vezetőségének tagjai és a háborús bűnösök. A rendőrség és a hadsereg hivatásos állományú tagjai nem voltak választhatók, azaz elvesztették passzív választójogukat. A választójogi törvény, szelleme és betűje szerint, nemzetközi viszonylatban is demokratikus jogszabály volt.

A szavazatok alapján az FKGP 245, az MKP 70, az SZDP 69, az NPP 23 és a PDP 2 mandátumot mondhatott magáénak. Az MRP nem jutott parlamenti képviselőre. A nemzetgyűlés első ülése

azonban — a választójogi törvény alapján — az ország közéleti és szellemi vezető személyiségei közül még további 12 képviselőt választott tagjai sorába. A személyekről pártközi tárgyalásokon döntöttek. Az így megválasztott képviselők Bölöni György, Miklós Béla, Juhász Nagy Sándor, Károlyi Mihály, Kodály Zoltán, Moór Gyula, Pátzay Pál, Szent-Györgyi Albert, Szőnyi István, Tamási Áron, Vámbéry Ruzsem és Zsedényi Béla voltak.

Az 1944 utáni magyar törvényalkotás, parlamentarizmus s ezzel együtt a kormányzati politika „területét” képezte azoknak a törvényeknek a sorozata, amelyek a kormányok részére rendeletek kibocsátására adtak felhatalmazást, másképpen megkezdődött a rendeleti kormányzás meghonosítása, ezzel együtt is a parlament háttérbe szorítása, a kormányzati munka lejárata. (1945:XI. tc., 1946:VI. tc., 1946:XVI. tc., 1946:XXVIII. tc., 1947:VIII. tc., 1947:XVI. tc., 1947:XXVI. tc., 1948:XXIV. tc., 1948:LVI. tc.) Ezzel együtt járt az is, hogy amíg az 1945–47 között hozott felhatalmazási törvények előírták, hogy a kiadott rendeleteket negyedévenként a nemzetgyűléssel jóvá kellett utólag hagyatni, addig az 1947:XXVI. tc. már megelégedett azzal, hogy ezt a jóváhagyást a Politikai Bizottságra bízta, az országgyűlésnek erről csak jelentést kellett kapnia. Ezután a rendeletek kibocsátására adott felhatalmazás időtartama is egyre inkább növekedett, míg — ahogy erre korábban utaltunk — 1949 augusztusában megalakult az Elnöki Tanács, amely jogkörénél fogva törvényerejű rendeleteket hozhatott.

A nemzetgyűlés többsége 1947. július 23-án elfogadta a választójog módosítását tartalmazó törvényjavaslatot (1947:XXII. tc.). Ezzel 1945-höz képest több korlátozás és szűkítés lépett életbe. Így pl. kizárták a választójogból a Horthy-rendszer idején működő jobboldali pártok és szervezetek megyei választmányi tagjait, a politikai okokból B-listázottakat, a kitelepítésre kijelölt németeket, az áttelepített csehszlovákiai magyarokat, 14 000-re emelték az 1 mandátumra jutó szavazatok számát... stb.

Az Országos Nemzeti Bizottság 1947. július 30-án 11 párt, köztük a Katolikus Néppárt indulását engedélyezte. Az újonnan induló pártok azonban csak abban az esetben vehettek részt ténylegesen a választásokon, ha az azt megelőző 15. napon a választókerület székhelyén alakult választási bizottságnál benyújtották a szükséges ajánlásokat. Minden választókerületre nézve ötvenszer annyi választó írásbeli ajánlására volt szükségük, mint amennyi az illető

választókerületben jelölhető személyek legmagasabb száma, legfeljebb azonban 3000. Az induló pártok között már nem szerepelt a Magyar Szabadság Párt, amely 1947. július 21-én felszámolta önmagát. Ez a döntése — egyebek mellett — azzal függött össze, hogy Sulyok Dezső és néhány társa a választójogi törvény módosítása után elveszítette a választójogát. A Katolikus Néppárt pedig a Keresztény Női Táborhoz csatlakozott.

Már javában folyt a választási kampány, amikorra elkészültek a választói névjegyzékek. A több mint 460 ezer személy kihagyása megdöbbenést keltett a koalíció s főleg az ellenzék táborában. A választások napján, augusztus 31-én nagy vihart kavart az MKP által kezdeményezett és aktivistái által lebonyolított kék cédulás (névjegyzékkivonattal történő) szavazás. Az alkalmazást maga a törvény tette lehetővé, amikor úgy rendelkezett, hogy a választási ellenőrök és a választások napján nem a lakóhelyükön tartózkodók (pl. főiskolai és egyetemi hallgatók stb.), máshol is leadhatták szavazataikat. A névjegyzékkivonatokkal leadott szavazatok pontos számát ma már nem lehet megállapítani. Péter Gábor, az ÁVO főnöke korabeli jelentése szerint 62 981 szavazatot adtak le ilyen módon. Mások, visszaemlékezők és kutatók, 100–200 000-re becsülik ezt a számot, de tegyük hozzá, hogy ezek közül is lehetett olyan, amelyik „szabályos” volt, vagyis, aki nem élt vissza vele. Ami viszont tény és való, ez a „művelet”, illetve akció az MKP-nek és a korabeli magyar demokráciának felmérhetetlen károkat okozott.

A szavazatok számának megfelelően oszlottak meg a mandátumok is, azzal a különbséggel, hogy a választási szövetség tagjai (MKP, SZDP, NPP és FGKP) — a választási törvény értelmében — az országos lajstrom 60 mandátumának 80%-át (48 mandátumot) kapták meg a rájuk esett szavazatok arányában. Az új országgyűlésbe tehát a koalíció 271, az ellenzék pedig 140 képviselőt küldhetett.

1949. február 1-jén megalakult a Magyar Függetlenségi Népfront — elnök: Rákosi Mátyás, alelnökök: Dobi István, Erdei Ferenc, főtitkár: Rajk László —, illetőleg helyi szervei csak a választások lebonyolításában játszottak szerepet. A képviselői helyekre való jelölés a népfront vezetőinek kezében volt. Rákosi és a szűkebb „vezérkar” azt is elhatározta, hogy a népfront listáján szereplő volt „ellenzéki” pártok (MRP és FMDP) jelöltjei fele annyi esélyes helyet kapnak, mint ahány képviselőjük volt az 1947-es választások után. Így a Balogh-párt a korábbi 18 helyett 9, a radikális párt 6 helyett csak

3 esélyes helyet kapott. Sőt, még arról is döntés született, hogy sem Balogh-páter, sem a radikális vezetők sehol sem lehetnek lista-vezetők. Így természetesen formális szerep jutott a volt szövetségesek jelöltjeinek a választási agitációban is. Jelenlétük tulajdonképpen csak az együttműködést, a látszatdemokrácia meglétét, létezését volt hivatva demonstrálni.

A köztársasági elnök 1949. április 12-én feloszlatta az erősen megcsonkult országgyűlést. A ciklus végére 1947 nyarához képest jelentősen megváltoztak a viszonyok, tíz párt helyett csak hat párt foglalt helyet a parlamentben. Az 1947 augusztusában megválasztott képviselők közül csak 249 (60,58%) maradt tagja az induláskor 411 fős országgyűlésnek. Az 1949. évi választások május 15-én voltak, s — a fentiekből következően — a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) „átütő” sikerét hozták, a megválasztott képviselők 71 százaléka a párt tagja volt. A választások után megszűnt a népfrontbizottságok működése, s ezzel együtt a volt koalíciós és liberális polgári ellenzéki pártok már egyébként is formális tevékenysége, annak ellenére, hogy nem született sem törvény, sem rendelet a pártok megszüntetéséről. Az MDP így ténylegesen is egyeduralkodóvá, valójában állampárttá vált. A demokrácia, a parlamentarizmus és a többpártrendszer hosszú időre eltűnt a hazai politikai életből.

A választójogi törvényt generálisan sem 1949-ben, sem 1953-ban nem változtatták meg, jelentősebb módosításra csak három évtizeddel később került sor. 1953-tól a helyzet csak annyiban változott, hogy az Országos Választási Bizottságot az Elnöki Tanács, a helyi bizottságokat az akkorra már megbízható vezetői apparátussal rendelkező tanácsok végrehajtó bizottsága nevezte ki.

A választási csalás lehetősége továbbra is megvolt, sőt, a fogaskerekök tökéletes illeszkedése következtében ki sem lehetett igazán deríteni egy nagyszabású csalás jellegét és tényét, mivel a szavazócédulák már nem állnak a kutatók rendelkezésére. Jellemző példaként lehet említeni az MSZMP KB 1967. február 15-i ülését, amely külön napirendi pontként foglalkozott a közelgő márciusi választásokkal. A napirendi pont előadójának tájékoztatójához — mint annyiszor ebben az időszakban — egyedül Kádár János szólt hozzá és többek között a következőket mondta: „Szép eredményeink ígérkeznek. De talán nem értenek félre, ha azt is megemlítem — és kérem, nehogy így győzzünk! —, hogy a legutóbbi választások eredményeit itt a központban egy kicsit meghamisítottuk. Amikor ugyanis

befutottak az eredmények, kiderült, hogy 102 százalékra győztünk. Ezt az eredményt egyszerűen meghamisítottuk, levágtunk belőle vagy hat százalékot — de kérem, hogy ez maradjon közöttünk. Hogy egy ilyen szám jött ki, annak több oka is van. A választói névsort is megcsináltuk. Az alapjában rendben is van, de száz százalékgig soha sem szokott rendben lenni! Mindig van utazó, költöző ember, akik természetesen nem akarnak lemaradni a listáról, de mégis úgy adódik, hogy vannak, akik lemaradnak. Aztán mert ez a választás irányítóinál is ismert tény, így boldog-boldogtalannak adnak igazolást, sokszor olyannak is, akinek törvény szerint nem jár.”

Az állampártra jellemző volt a hatalom teljes kisajátítása, a népképviselet, a szabad választások elveinek elvetése. A hatalmat az MDP, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) „testesítette” meg. A párt a proletárdiktatúra megteremtésével a társadalom vezető erejének nyilvánította magát. A szocializmus építésének célja bekerült az 1949-es alkotmányba. „Évtizedes harcokban megedződött munkásosztálynak vezetésével, az 1919. évi szocialista forradalom tapasztalataival gazdagodva, a Szovjetunióra támaszkodva, népünk megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását, s országunk a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé” — olvasható az alkotmány bevezetőjében —, majd azt is leszögezi, hogy „A Magyar Népköztársaság megvalósítani törekszik a szocializmus elvét: »Mindenki képessége szerint, mindenkinek munkája szerint.«” A párt vezető szerepét pedig az 1972-es alkotmánymódosítás deklarálta, illetve rögzítette: „A munkásosztály marxista—leninista pártja a társadalom vezető ereje. A Magyar Népköztársaság biztosítja a társadalmi szervezetek részvételét a szocialista építőmunkában. A Hazafias Népfront tömöríti a társadalom erőit a szocializmus teljes felépítésére, a politikai, gazdasági és kulturális feladatok megoldására, közreműködik a népképviseleti szervek megválasztásában és munkájában. A szakszervezetek védik és erősítik a néphatalmat, védik és képviselik a dolgozók érdekeit.”

A kormány pártirányítása 1989-ig lényegében zökkenőmentes volt, a mindenkori miniszterelnök tagja volt a párt legfelső vezetőszervényének, a Politikai Bizottságnak. Volt olyan időszak, amikor a párt vezetője volt egyúttal a miniszterelnök is: 1952–53-ban Rákosi Mátyás, 1956–1958 és 1961–1965 között Kádár János, 1987–1988-ban pedig Grósz Károly. A választások politikai súlya — különösen a hatvanas évektől — fokozatosan csökkent, hiszen az

országban lassan mindenki rájött, hogy a dolgok nem a parlamentben, hanem a pártközpontban dőlnek el. Ehhez illeszkedett a választási évek ütemterve is, amely előbb négy esztendő volt, majd 1975-től — ahogy a pártkongresszusok időszaka is — öt évre nőtt.

Az 1983:III. tc. módosította a választási rendszert hazánkban. Kötelező lett a kettős jelölés, de a jelölteknek el kellett fogadni a Hazafias Népfront választási programját. Mód nyílt spontán jelöltek állítására is, de volt egy 35 fős országos lista is. Visszahívást a kerületek választópolgárainak 10%-a kezdeményezhetett csak szavazással. Jellemző módon az országos listán választottakról — ezen az MSZMP, SZOT és a kormány prominensei foglaltak döntően helyet — azonban csak az országgyűlés dönthetett. 1984 áprilisában törvény született az Alkotmányjogi Tanács létrehozásáról, amely ellenőrizhette a jogszabályokat, a Legfelsőbb Bíróság döntéseit, a kormány rendeleteit és vitás kérdésekben értelmezhetette magát az alkotmányt is. Az Alkotmányjogi Tanácsot az országgyűlés választotta, s annak szerveként működött.

Az 1985. júniusi országgyűlési választásokon már 78 spontán jelölés történt, s közülük 41 mandátumhoz is jutott. Megállapítható volt egyúttal az is, hogy 1949 óta ekkor volt a legnagyobb fluktuáció a parlamentben, hiszen a képviselők 63%-a új volt. Ettől függetlenül ezek a választások is az MSZMP szempontjából sikeresnek voltak mondhatók, hiszen a 387 tagú parlamentben a képviselők 75,1%-a a párt tagja volt. Egyetlen ellenzéki képviselő sem került a törvényhozásba. A kötelező többes jelöléssel szembeni fenntartások is enyhültek, de több régi káder és gyakorló középszintű vezető veresége jelezte, hogy a lakosság körében a hatalom képviselőivel szemben erősödik a bizalmatlanság.

Az MSZMP 1988. májusi országos pártértekezlete (elnök: Kádár János, főtítkár: Grósz Károly, a Politikai Bizottságból kimarad: Aczél György, Gáspár Sándor, Havasi Ferenc, Kádár János, Lázár György, Maróthy László, Németh Károly, Óvári Miklós) szabadabb környezetet teremtett a törvényhozás számára is. 1988 őszén a „pártosodás” kezdetével és a Németh-kormány hivatalba lépésével (1988. november 24.) az országgyűlés működő parlamentté vált. Társadalmi követelésre és a kormányzat szándékából ezután törvény született az egyesülési jogról (1989:II. tc.), a gyülekezési jogról (1989:III. tc.), a sztrájkokról (1989:VII. tc.), a népszavazásról és a népi kezdeményezésről (1989:XVII. tc.), amelyeket joggal nevezhetünk

alapjogi vagy „sarkalatos” törvényeknek, hiszen ezek a rendszerváltás után is érvényben maradtak.

Az MSZMP 1989. februári központi bizottsági ülése már tudomásul vette a többpártrendszert, s 1956-ot népfelkelésnek értékelte. Az egypártrendszert végül is az 1989. október 23-án kihirdetett alkotmánymódosítás törölte el, a pártok legalitását az 1989:XXXIII. tc. rögzítette, illetve oldotta meg, vagyis törvényesen is helyreállt a többpártrendszer. A parlament működése, a parlamentarizmus és kormányzati szempontból is lényeges volt az Alkotmánybíróság szervezetéről és feladatairól szóló 1989:XXXII. tc. elfogadása, valamint törvény az Állami Számvevőszékről (1989:XXXVIII. tc.). Ezek a törvények a jogállam megszületését jelentették 1989 októberében. Az alkotmányozás azonban nem volt teljes körű, mert két hatalmi ág, a végrehajtó hatalom és az önkormányzatok alkotmányos pozícióinak meghatározása későbbre halasztódott. Kimaradt az alkotmányozásból az igazságszolgáltatás is. A döntő politikai szempont a kormányzati hatalom megszerzése volt. Ezzel együtt 1989 őszére a korábbi egycentrumú politikai rendszer többpólusú hatalmi és pártrendszerre fejlődött, s így kompromisszumokkal, de folytatódhatott az átalakulás.

A szabad választásokról az 1989:XXXIV. tc. rendelkezett, amely vegyes — többségi és arányos — választási rendszert vezetett be. Ez a törvény a tervezett 374-ről 386-ra növelte a parlamenti képviselők számát, akik közül 176-an egyéni választókerületben, 152-en területi listán, 58-an pedig országos listán nyerhették el mandátumaikat. E szisztéma — az abszolút többségi formula torzító hatása miatt — egyértelműen a legerősebb pártnak kedvez, de valamelyest előnyhöz juttatja a második legnagyobb politikai erőt is. A kisebb pártok hátrányos helyzetét azonban nemcsak a vegyes szisztéma idézte elő, hanem a jelölés módja és a 4 százalékos alsó küszöbhatár is. Az egyéni jelölteknek 750 ajánlást kellett megszerezniük ahhoz, hogy választókerületükben indulhassanak. Az országos listára a választók közvetlenül nem szavaznak, hanem azon az alsó küszöbhatárt túllépő pártok egyéni, illetőleg területi választókerületből származó töredék szavazatait gyűjtik össze. A választások tisztaságát speciális, az államigazgatástól függetlenül működő választási szervezetrendszer garantálja.

Az említettek következtében 1990 elején már látni lehetett, hogy az addig bejegyzett 88 pártból legfeljebb egy tucat lesz az, amelyik

országos listát tud állítani, a 4%-os küszöb miatt pedig várható volt, hogy ezek közül is többen elbuknak. Az 1990. március 25-i országgyűlési választások első fordulójában a választójogosultak 64,4%-a adta le szavazatát, így a részvétel foka alacsonyabb volt, mint a rendszerváltáson átesett többi kelet-közép-európai országban. A második fordulóban, 1990. április 8-án, a szavazók 45,5%-a jelent meg.

Végeredményben a Magyar Demokrata Fórum 164, a Szabad Demokraták Szövetsége 94, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt pedig 44 helyhez jutott, míg az MSZP-nek 33, a FIDESZ-nek 22, a KDNP-nek pedig 21 képviselővel kellett megelégednie, 8-an független képviselőként kerültek a parlamentbe. A mandátumok megoszlása egyben azt is jelentette, hogy a keresztény nemzeti erők az új törvényhozásban abszolút többséghez jutottak; a kétfordulós választási szisztéma erősen torzító hatása következtében a leadott szavazatok 42,95 százalékával a képviselő helyek több mint 59 százalékát nyerték el. E kétes többségre támaszkodva az 1990. május 2-án összeült új országgyűlés május 23-án elfogadta Antall József jobbközép irányzatú kormányzati programját, a két liberális párt (az SZDSZ és a FIDESZ), valamint a szocialisták pedig ellenzéki pozícióba kerültek. A többpártrendszerre épülő szabadon választott parlament ezután ténylegesen is megegyezik a magyar parlamentarizmus történetével.

AJÁNLOTT IRODALOM

- Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945. Budapest, 1995.
- Balogh Sándor: Választások Magyarországon 1945. Budapest, 1985.
- Föglein Gizella: Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949. Budapest, 1993.
- Izsák Lajos: Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956. Pécs, 1944.
- Kukorelli István: A jogállamért. Budapest, 1990.
- Magyarország története 1918–1990. Szerkesztette: Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos. Korona Kiadó, Budapest, 1995.
- Parlamenti képviselő-választások 1920–1990. Tanulmányok. Szerkesztette: Földes György és Hubai László. Budapest, 1994.

A TÖRTÉNELEMTANÁROK INTENZÍV TOVÁBBKÉPZÉSÉN AZ 1993–94-ES TANÉVBEN MEGVÉDETT ZÁRÓDOLGOZATOK

- Apáti Nagy Andrásné Meretei Judit: A hitoktatás alakulása és tényezői a fordulat előtt és után.
- Battáné Balogh Ildikó: Egy falu a XX. században.
- Bene Csilla: Történelem munkafüzet az általános iskola 5. és 6. o. számára.
- Czecher Ildikó: A dunántúli Közművelődési Egyesület története – jegyzőkönyveinek tükrében.
- Csikány Tamás: Az 1848–49-es magyar szabadságharc hadművészete.
- Dudás Andrásné: Szikszó története.
- Gáspár Jánosné: A tanítók felügyeleti rendszere és a tanítókörök kialakulása a református iskolarendszerben a XIX. sz. közepén.
- Gönczné Bognár Ibolya: Kaposvártól Janovkáig, 1915.
- Horváth Csaba: A Magyar Királyi 3. Hadsereg délvidéki hadművelete.
- Huszárné Laki Piroška: A fővárosi általános iskola története.
- Jóna Imre: Adalékok Tatabánya város történetéhez az elődközségek – Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla, Tatabánya – képviselőtestületi jegyzőkönyvei alapján (1945–1947).
- Németh Edit: Sárosd a két világháború között.
- Német Erzsébet: Egy kezdeményezés az őrségi faipar megteremtésére.
- Olaszsné Németh Magdolna: A polgári demokratikus forradalom Székesfehérváron és környékén.
- Radváné Bartos Erzsébet: A Csanádvármegyei Történelmi és Régészeti Társulat története.
- Révészné dr. Papp Klára: Közoktatás és szakképzés a Kőrösy József Közgazdasági és Külkereskedelmi Szakközépiskolában.
- Rimoczi Józsefné: A Történelmi Általános Iskola története 1945-től napjainkig.
- Susán Gyuláné: A salgótarjáni acélgyári munkások élete az 1920–1930-as években.
- Szántó József: Az alsószentiváni egyházközség története.
- Szendi Emma: A vörösi pedagógusok helyzete a két világháború között.
- Tauber Gabriella: Ignótus Pál második emigrációjának kezdeti szakasza.

- Turocziné Újvári Anna:* A budapesti orvostársadalom a két világháború között.
- Varga Géza:* Tatabánya kórusmozgalmának története a XX. század kezdetétől.
- Várhalmi Erzsébet:* A ferences rendház története Szolnokon (1848–1948).

AZ 1994–95-ÖS TANÉVBEN MEGVÉDETT ZÁRÓDOLGOZATOK

- Bába Károly:* Hadsereg és társadalom. A Magyar Királyi 7. Verseczi honvédegyalozezred tisztjeinek társadalomtörténeti vizsgálata 1905–1915.
- Berencsiné Dudás Katalin:* Az Alföldi Néptáncgyűttes története.
- Czigány László:* Katolikus egyesületek Zalában a két világháború között.
- Domokos Zsuzsa:* A történelem, az irodalom és a művészettörténet integrált tanítása az ókortól a 19. századig.
- Farkas Márta:* A csongrádi Károlyi uradalom 1722–1828.
- Gálikné Nagy Erzsébet:* Jászberény közigazgatása a kiegyezéstől a Jászberényi Magyar Királyi Törvényszék megszűnéséig (1867–1858).
- Kern Józsefné:* Pécs város helytörténetének feldolgozása az általános iskolában.
- Lipták László:* Seregélyes története a 19. sz. második felében.
- Molnár László:* Budapest orvostársadalmának helyzete az 1920-as években.
- Móricz Ákosné:* Mór mezővárossá válása és fejlődése a reformkor kezdetén.
- Nagyné Mari Ildikó:* Galamb József élete és munkássága.
- Nagy Jánosné:* A cementgyártás Bélapátfalván, tulajdonosi viszonyai.
- Németh József:* Diktatúrából diktatúrába, demokratikus intermezzo Sárovaron 1945–1948 között.
- Paróczai Csaba:* Társadalmi egyesületek és közművelődés Salgótarjánban a két világháború között.
- Sarkadi Zsuzsanna:* Gr. Széchenyi István nézetei a paraszti magántulajdon kialakulásáról.

- Sulik Józsefné:* Az ipari-tanonc oktatás rövid története hazánkban a szakirányú oktatás bevezetéséig.
- Szarvas Gáborné:* Gyöngyösoroszi története.
- Szimics Miklósné:* A pomázi Szent György vértanúinak felszentelt szerb ortodox templomi anyakönyvei (1725–1895).
- Tihor Lászlóné:* A dualizmus közoktatásügye.
- Timár Antal:* Endrőd újratelepülésének körülményei és története a XVIII. században.
- Vajdicsné Bodróczki Mária:* A II. világháború hatása Nyíregyháza népének életére 1939–1944.

A TÖRTÉNELEMTANÁRI FÜZETEK MEGJELENT SZÁMAI

- I. *Gergely Jenő*: Egyháztörténet a középiskolai történelemtanításban.
- II. *Pölöskei Ferenc*: Közigazgatási önkormányzat a polgári Magyarországon
- III. *Szabolcs Ottó*: Értelmiségiek, tisztviselők a polgári Magyarországon
- IV. *Rozsnyói Ágnes*: A nyilaskeresztesek útja a Szálasi-puccsig
- V. *Föglein Gizella*: Az államfői intézmény Magyarországon a második világháború után
- VI. *Vargyai Gyula*: A vezérkar szerepe a katonai és politikai döntésekben Magyarországon 1919–1944
- VII. *Kardos József*: Az államfői jogkör alakulása Magyarországon a két világháború között
- VIII. *Krausz Tamás*: A sztálini rendszer kialakulásának történelmi okairól és jellegéről
- IX–X. *Szabolcs Ottó*: A nürnbergi per

A TÖRTÉNELEMTANÁRI TOVÁBBKÉPZÉS KISKÖNYVTÁRA MEGJELENT SZÁMAI

- I. Politikai portrék a 20. századi Magyarországról
- II. Politikai portrék a 20. századi Európáról
- III. Politikai portrék a 20. századi Kelet-Közép és Kelet-Európáról
- IV. Politikai portrék, jogalkotások, intézmények a 17–19. századból
- V. Magyarországról és Európáról
- VI. Európáról és Magyarországról
- VII. Állami és egyházi igazgatás Magyarországon a közép és kora újkorban
- VIII. Állami és egyházi igazgatás Magyarországon a 19. és 20. században.

A 150786

A 150786

*Állami
és egyházi igazgatás
Magyarországon
a 19. és 20. században*

ÁLLAMI ÉS EGYHÁZI IGAZGATÁS MAGYARORSZÁGON A 19. ÉS 20. SZÁZADBAN

